



ЯК  
любити  
дитинку



ЯНУШ  
КОРЧАК

КУЦЬ  
& СІМЕЙНОГО  
ДОЗВІЛЛЯ



Як  
любимо  
дитини

ЯНУШ  
КОРЧАК

ХАРКІВ **КЛУБ**  
2016 **СІМЕЙНОГО**  
**ДОЗВІЛЛЯ**

УДК 37.01  
ББК 74.9  
К70

Жодну з частин цього видання  
не можна копіювати або відтворювати  
в будь-якій формі  
без письмового дозволу видавництва

Перекладено за виданням:

Korczak J. Jak kochać dziecko. Dziecko w rodzinie /  
Janusz Korczak. — Warszawa; Kraków :  
Wydawnictwo J. Morkowicza — Towarzystwo  
Wydawnicze w Warszawie, 1929. — 168 s.

Переклад з польської *Олени Замойської*

Дизайнер обкладинки *Юлія Сорудейкіна*

На обкладинці використано ілюстрацію  
*Олександра Сорудейкіна*

- © DepositPhotos.com / belchonock,  
обкладинка, 2016
- © Nemigo Ltd, видання українською мовою, 2016
- © Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», переклад і художнє оформлення, 2016

ISBN 978-617-12-1203-9 (PDF)

# ВСТУП

## ДО ДРУГОГО ВИДАННЯ

Минуло п'ятнадцять років, з'явилося багато питань, припущень і сумнівів, зросла недовіра до усталених істин.

Педагогічні переконання — це суб'єктивні оцінки досвіду лише останніх відчуттів та вирішених проблем. Багатство педагогіки — кількість і важливість нерозв'язаних питань.

Замість того щоб виправляти і додавати, я вважав за слушне позначити (дрібним шрифтом) те, що змінилося навколо мене і в мені самому.

*Чомусь народитися — це не те саме, що  
воскреснути; труна віддасть нас,  
однак не погляне на нас, як мати.*

*Юліуш Словацький. Ангеллі*

Як, коли, скільки, чому?

Передчуваю чимало питань, на які треба відповісти, сумнівів, що їх треба розвіяти.

І відповідаю:

— Не знаю.

Щоразу, відклавши книжку, починаєш снувати нитку своїх думок, бо книжка щоразу досягає запланованої мети. Якщо ж, похапцем гортаючи сторінки, шукатимеш підказок і рецептів і нарікатимеш на відсутність їх, знай: коли поради й вказівки присутні, так сталося не з волі автора, а всупереч їй.

Не знаю і не можу знати, як незнайомі мені батьки у незнайомих мені умовах можуть виховати незнайому мені дитину, наголошую: можуть, а не — прагнуть, а не — повинні.

«Не знаю» — у науці це туманність становлення, появи нових думок, щораз ближчих до правди. Для розуму, не призвичаєного до наукового мислення, «не знаю» — це щемлива порожнеча.

Хочу навчити вас розуміти й любити дивовижне, сповнене життя й яскравих несподіванок творче «не знаю» сучасного знання про дитину.

Хочу усвідомити, що жодна книжка, жоден лікар не замінять власної пильної думки, власного уважного спостереження.

Часто можна почути, що материнство ушляхетнює жінку, що, лише ставши матір'ю, вона дозріває духовно. Так, материнство вогняними літерами ставить питання щодо всіх сфер зовнішнього й духовного життя, але їх можна не зауважувати, лякливо відклавши на віддалене майбутнє, або обурюватись, що відповіді на них не можна купити.

Вимагати від когось готових думок — це наче порадити іншій жінці народити твою власну дитину. Існують думки, які потрібно болісно народжувати самому, і вони найкоштовніші. Вони вирішують, чи ти, мати, годуватимеш дитину грудьми або вим'ям, виховуватимеш її як людина чи як самиця, керуватимеш нею чи тягнутимеш на шворі примусу, чи, поки дитинка крихітна, лише бавитимешся з нею, знаходячи в дитячих пестоцях доповнення до скуких чи остогидлих любовощів чоловіка, а пізніше, коли дещо підросте, випустиш самопасом чи запрагнеш переробити.



## 2

Кажеш: «Моя дитина».

Коли ще, як не під час вагітності, володієш найбільшим правом на ці слова? Биття маленького, мов кісточка персика, серця — це відлуння твого пульсу. Твоє дихання і їй дає

кисень із повітря. Спільна кров струменіє в тобі і в ній. І жодна червона краплина крові ще не знає, залишиться своєю вона чи належатиме їй або ж проллється й помре як данина таємниці зачаття й народження. Кусень хліба, який жуєш, стає матеріалом для формування ніг, на яких вона бігатиме; шкіри, яка вкриє її; очей, якими дивитиметься; рук, які простягне до тебе; усміху, з яким вигукне: «Мамо!»

Маєте разом пережити рішучу хвилину: спільно пізнаєте спільний біль. Ударить дзвін, сповіщаючи:

— Готово!

І скаже вона: «Хочу жити власним життям», а ти відгукнешся: «Живи тепер власним життям».

Сильними спазмами черева виштовхуватимеш із себе дитину, не переймаючись її болем; вона зятято і вперто видиратиметься назовні, не переймаючись болем твоїм.

Жорстокий акт.

Ні — і ти, і дитина виконаєте сто тисяч здригань, незауважених, легких, на диво дібраних для того, щоб, забираючи свою частку життя, дитина не забрала більше, ніж їй належить по праву — всезагальному й віковичному.

«Моя дитина».

Ні — ані протягом вагітності, ані в години народження дитина не належить тобі.



Дитина, яку ти народила, важить десять фунтів<sup>1</sup>.

У ній вісім фунтів води й по пригорщі вуглецю, кальцію, азоту, сірки, фосфору, калію, заліза. Ти народила вісім фунтів води і два — попелу. Кожна краплина цієї твоєї дитини була паром хмаринки, кристаликом снігу, імлою, росом, джерелом, каламуттю міського каналу.

Кожен атом вуглецю чи азоту утворював мільйони сполук.

Ти лише збрала все, що було...

Земля зависла у нескінченності.

До найближчого товариша — Сонця — 50 мільйонів миль<sup>2</sup>.

Діаметр нашої малесенької Землі — якихось 3000 миль вогню, вкритих тонкою, завтовшки 10 миль, застиглою шкаралупою.

На тонку шкаралупу, заповнену вогнем, посеред океанів кинули жменьку суші.

На суші — серед дерев і кущів, комахні, птаства, звірини — рояться люди.

Серед мільйонів людей народилася ще одна — що? — билінка, порошинка — ніщо.

---

<sup>1</sup> Близько 4,5 кг. (Тут і далі прим. пер., якщо не зазначено інше.)

<sup>2</sup> Понад 150 млн км.

Така крихкотіла, що її може вбити бактерія, що, побільшена тисячократно, є лише крапкою на горизонті...

Але це ніщо є братом з плоті та крові хвилі морської, буревію, блискавки, Сонця, Чумацького Шляху. Ця порошок є братом колосся, трави, дубу, пальми, пташенятка, левенятка, лошатка, цуценятка.

У ній є те, що відчуває, розглядає, страждає, прагне, радіє, кохає, довіряє, ненавидить, вірить, сумнівається, пригортає й відштовхує.

Ця порошок огортає думкою все: зорі й океани, гори й прірви. А чим є суть душі, як не Всесвітом, лишень безкраїм?

Це і є суперечність людської істоти, повсталі з тліну, у якій оселився Бог.



Кажеш: «Моя дитина».

Ні, це спільна дитина матері й батька, дідів і прадідів.

Чиєсь далеке «я», що спало в плеяді предків, голос із спорохнявілої, давно забутої труни, раптом озветься в твоїй дитині.

Триста років тому, під час війни чи миру, хтось кимось заволодів, у калейдоскопі перехрещених рас, народів, класів — за згодою чи силоміць, у мить переляку чи любовного

захвату — зрадив чи спокусив. Ніхто не знає, хто й коли, але Бог записав це у книзі долі, а антрополог прагне довідатися з форми черепа й кольору волосся.

Інколи вразлива дитина фантазує, що є знайдою в батьків. Так трапляється: його справжні батьки вмерли століття тому.

Дитина — це пергамент, щільно списаний дрібними ієрогліфами, тільки частину яких зумієш відчитати, а деякі зможеш лише стерти чи викреслити і заповнити власним змістом.

Страшний закон. Ні — прекрасний. Він робить кожну твою дитину першою ланкою у безсмертному ланцюзі поколінь. Пошукай у твоїй чужій дитині свою приспану дещицю. Можливо, зауважиш її, можливо, навіть розвинеш.

Дитина і нескінченність.

Дитина і вічність.

Дитина — порошок у просторі.

Дитина — мить у часі.



## 5

Кажеш: «Вона повинна... Хочу, щоб вона...»

І шукаєш взірця, яким вона має стати; шукаєш життя, якого прагнеш для неї.

Нічого, що навколо нездарність і посередність. Нічого, що навколо сірість.

Люди тупцяють на місці, метушаться, клопочуться — дрібні турботи, нікчемні прагнення, приземлені цілі...

Несправджені надії, ядучий жаль, вічна туга...

Несправедливість панує.

Холодна байдужість сковує кригою, облуда перехоплює подих.

Хто має ікла й пазурі — нападає, тихі ховаються в собі. І не тільки страждають, але й забруднюються...

Ким стане дитина?

Борцем чи тільки працівником, керманічем чи рядовим? Або просто щасливою людиною?

Де це щастя, у чому полягає? Чи знаєш дорогу до нього?

Чи існує хтось, хто знає?

Чи впораєшся?..

Як передбачити, як захистити?

Метелик над пінистим потоком життя. Як зміцнити його, не приземлюючи польоту, як загартувати, не підрізуючи крилець?

Власним прикладом, допомогою, порадою, словом?

А якщо дитина відкине їх?

Років за п'ятнадцять вона вдивлятиметься в майбутнє, ти — в минуле. У тобі спогади і звички, у ній — непостійність і зухвала надія. Ти вагаєшся — вона очікує і вірить, ти боїшся — вона не тривожиться.

Молодість, якщо не насміхається, не про-  
клинає, не зневажає, завжди прагне випра-  
вити помилки минулого.

Так повинно бути. А однак...

Хай шукає, аби не заблукала; нехай спи-  
нається вгору, аби не впала; нехай викорчо-  
вує, аби рук не поранило; нехай воює, аби  
обережно-обережно...

Вона скаже:

— Я думаю інакше. Годі опікуватися мною.

Отже, не віриш?

Отже, я тобі непотрібна?

Обтяжує тебе моє кохання? Необачна ди-  
тино, не знаєш життя, бідолашна дитино, не-  
вдячна дитино!



## 6

Невдячна.

Хіба земля вдячна сонцю за те, що воно  
світить? Хіба дерево вдячне насініні, з якої  
виросло? Хіба соловейко співає для матері,  
яка гріла його собою?

А ти — віддаєш дитині те, що отримала від  
батьків, чи тільки позичаєш, щоб забрати пі-  
зніше, скрупульозно записуючи та нарахову-  
ючи відсотки?

Хіба кохання — це послуга, за яку потріб-  
но платити?

«Ворона-мати метушиться, наче навіжена, майже сідає на плечі хлопця, хапає дзьобом його палицю, нависає над ним і б'ється головою, наче молотом, об пеньок, відгризає маленькі гілочки і каркає хрипким, натужним, сухим голосом відчаю. Коли хлопчик викидає з гнізда пташенят, вона кидається на землю, волочучи крила, розкриває дзьоба, хоче каркнути — а голосу нема, отож б'є крильми й стрибає, ошаліла, смішна, біля ніг хлопця. Коли він убиває всіх її дітей, вилітає на дерево, відвідує порожнє гніздо і, кружляючи над ним, над чимось замислюється»<sup>1</sup>.

Материнська любов — це стихія. Люди змінили її по-своєму. Увесь цивілізований світ, за винятком кількох незайманих культур, чинить дітовбивство. Подружжя, що має двійко дітей, у той час як могло мати дванадцятєро, — це вбивці десятиох ненароджених, між якими було одне, власне те, «їхнє», дитя. Серед ненароджених вони, можливо, вбили найцінніше.

Отже, що робити?

Належить виховувати не тих дітей, які не народилися, а тих, які народжуються і житимуть.

*Недолуга самовпевненість.*

*Я довго не міг зрозуміти, чому потрібно піклуватися про дітей, які ще мають народитися.*

---

<sup>1</sup> Неточна цитата з оповідання Стефана Жеромського «Забуття» (1903).

*У неволі окупації — підданий, а не громадянин — збайдужіло забував, що разом із дітьми мають народжуватися школи, робочі майстерні, лікарні, культурні умови побуту. Нині я вважаю нерозважливу плодовитість шкодою і легковажним злочином.*

*Можливо, ми перебуваємо на порозі нових законів, продиктованих євгенікою<sup>1</sup> і демографічною політикою.*



Чи здорова дитина?

Ще дивно, що вона вже сама по собі. Нещодавно, у здвоєному житті, страх за дитину був частиною страху за себе.

Мати так палко прагнула, аби це закінчилося, так сильно хотіла, щоб ті хвили минули. Думала, що позбудеться турбот і страхів.

А зараз?

---

<sup>1</sup> Євгеніка (від грецьк. *ευγενες* — хорошого роду, знатний) — система поглядів, що проголошує можливість покращення спадковості шляхом створення умов, які розвивають духовні і фізичні якості людини. Творцем євгеніки вважають британського лікаря-природознавця Френсіса Гальтона (1822—1911).

Дивна річ: раніше дитина була ближчою матері, більше належала їй, і вона була впевнена у її безпеці, краще її розуміла. Вважала, що знає, що зуміє... Від тієї миті, коли чужі руки — досвідчені, оплачені, упевнені — взяли дитину під опіку, а вона відійшла на другий план, відчуває неспокій.

Світ уже забирає її.

Протягом тривалих годин вимушеної бездіяльності з'являється низка питань: що дала дитині? як виносила? як убезпечила?

Якщо здорова, то чому плаче?

Чому худенька, погано смокче, не спить або забагато спить, чому має завелику голівку, зсудомлені ніжки, затиснені кулачки, червону шкіру, білі прищики на носі, чому косує, гикає, чихнуло, вдавилось, захрипло?

Чи повинно так бути? А може, кажуть неправду?

Дивиться на малятко, безпорадне, неподібне до жодного з таких само маленьких і беззубих, яких бачила на вулиці, у парку. Невже й її дитина стане такою за три, чотири місяці?

А може, лікарі помиляються?

Можливо, ставляться легковажно?

Мати недовірливо слухає лікаря, стежить за ним поглядом, прагне прочитати по очах, рухах плечей, підняттю брів, зморшках на чолі: чи каже правду, чи не вагається, чи достатньо уважний.



Чи гарна дитина? Мені це байдуже. Так кажуть нещирі матері, котрі хочуть підкреслити своє серйозне ставлення до завдання виховання.

Краса, чарівливість, постава, приємний голос — це капітал, яким ти обдарувала дитину, що він, як здоров'я і розум, полегшує їй життєвий шлях. Не варто переоцінювати значення краси: за відсутності інших якостей вона може зашкодити. Тим паче вимагає уважного ставлення.

Гарну дитину слід виховувати інакше, аніж негарну. А оскільки не існує виховання без участі дитини, тож не можна сором'язливо приховувати від неї проблеми, пов'язані з красою, бо саме це псує її.

Це вдавана зневага до краси — пережиток середньовіччя. Як людина, чутлива до краси квітки, метелика, краєвиду, може залишатися байдужою до краси іншої людини?

Хочеш приховати від дитини, що вона гарна? Якщо цього не скаже їй жодна із численних осіб домашнього оточення, це скажуть сторонні люди — дорослі чи ровесники, на вулиці, у крамниці, у саду, будь-де — вигуком, посмішкою, поглядом. Це відкриє дитині упослідженість негарних і непривабливих. Вона

зрозуміє, що краса дає привілеї, так само як розуміє, що рука є її рукою, якою можна користуватися.

Так само як хвора дитина може розвиватися нормально, а здорова — стати жертвою нещасливого випадку, гарна дитина може стати нещасливою, а вбрана у панцир незугарності — непомітна, незауважена — може жити щасливо. Бо мусиш, мусиш пам'ятати, що життя, вгледівши будь-яку додаткову цінну перевагу, запрогне купити, видурити чи вкрасти. Шальку терезів із точністю до тисячних часто переважають несподіванки, що прикро дивують вихователів: чому?

— Мені байдуже, чи дитина гарна!

Ти починаєш із помилки і фальшу.



Чи розумна дитина?

Якщо мати відразу занепокоєно запитує про це, невдовзі почне цього прагнути. Їж — навіть якщо ситий, навіть попри огиду; іди спати — навіть у сльозах, навіть якщо сон прийде за годину. Тому що мусиш вимагати, тому що хочеш, щоб дитина була здоровою.

Не копирсайся в піску, вдягай обтислі штанці, не чіпай волосся — тому що хочу, щоб дитина була гарною.

— Вона ще не розмовляє... Вона старша за... а однак ще не... Вона погано вчиться...

Замість того щоб пізнавати і розуміти, береться перший-ліпший приклад «вдалої дитини» — і власній дитині ставлять завдання: ось взірець, до якого потрібно дорівнятися.

Не можна, щоб дитина заможних батьків стала ремісником. Нехай краще стане нещасливою і здеморалізованою людиною. Не кохання до дитини, а батьківський егоїзм, не інтереси особистості, а суспільні амбіції, не пошук шляху, а відповідність шаблону.

Існує ментальність активна й пасивна, жива й апатична, наполеглива і вередлива, покірна й розбещена, творча й шаблонна, поверхова й вдумлива, конкретна й абстрактна, реалістична й поетична; пам'ять видатна й посередня; спритність у використанні здобутої інформації і щирі вагання, вроджений деспотизм і рефлексивність та критицизм; існує розвиток передчасний та сповільнений, вузько- чи різносторонні зацікавлення.

Але кого це цікавить?

— Нехай закінчить принаймні чотири класи, — промовляє батьківська легковажність.

Передчуваючи чудове відродження фізичної праці, бачу кандидатів на неї у всіх суспільних класах. Тим часом триває боротьба батьків і школи з кожною винятковою, нетиповою дитиною, слабкими чи однобічними розумовими здібностями.

Питання не в тому, чи розумне дитя, радше — у чому розумне.

*Наївно закликати родину, аби добровільно склала важку пожертву. Дослідження інтелекту і психотехнічні досліді успішно вгамовуватимуть самолюбні амбіції. Звичайно ж, це пісня віддаленого майбутнього.*

## 10

Хороша дитина.

Слід остерігатися, аби не плутати хороше й зручне.

Мало плаче, не будить нас уночі, поступлива, спокійна дитина — хороша.

Погана — вередлива, галаслива, без очевидної причини викликає в матері більше прикрих, аніж позитивних емоцій.

Незалежно від самопочуття, немовлята бувають менш терплячими і більш терплячими від народження.

Одному досить одиниці неприємних відчуттів, щоб відреагувати десятьма одиницями крику, інші на десять одиниць немочі реагують одиницею плачу.

Одне немовля сонне: ліниві рухи, повільно смокче, квилить жалібно.

Друге — збудливе, жваві рухи, чутливий сон, смокче із пристрасстю, кричить, аж посиніє.

Дитина захилянається, задихається, аж доводиться приводити її до тями, інколи заледве повертається до життя. Знаю: це хвороба. Лікуємо її риб'ячим жиром, фосфором, безмолочною дієтою. Але ця хвороба дозволяє немовляті вирости зрілою людиною з міцною силою волі, наполегливістю і геніальним розумом. Наполеон також заходився криком у віці немовляти.

Сучасне виховання зосереджене на тому, щоб дитина була не клопіткою, крок за кроком воно призводить до того, щоб приспати, стлумити, знищити все, що є волею та свободою дитини, загартуванням її духу, силою її вимог та бажань.

Ґречна, слухняна, добра, не завдає клопоту — і ніхто не думає, що ця дитина виросте внутрішньо безвольною і не пристосованою до життя.

## 11

Прикра несподіванка, з якою стикається молода мати, — це крик дитини.

Вона знала, що діти плачуть, але, думаючи про власну дитину, випустила це з уваги, очікуючи лише чарівних посмішок.

Вважала, що прислуховуватиметься до її потреб, виховуватиме з розумом, сучасно, під керівництвом досвідченого лікаря. Її дитина не повинна плакати.

Але після відлуння пережитих важких годин, які тривали вічність, надходить ніч приголомшливого відкриття. Заледве відчула насолоду безтурботної втоми, лінощів без докорів сумління, відпочинку після виконаної праці, після відчайдушного зусилля, першого у її розманіженому житті. Заледве піддалася омані, що все скінчилося, бо воно — оце друге — уже дихає самостійно. Заглиблена у тихі спогади, здатна лише ставити питання сповненій таємничих шепотів природі, не вимагаючи відповідей.

Аж зненацька...

Деспотичний крик дитини, яка чогось вимагає, на щось скаржиться, домагається допомоги, — а вона не розуміє.

Вслухайся!

— А якщо не можу, не хочу, не знаю...

Цей перший крик при світлі нічника є заповіддю подвоєного життя: одне життя дозріле, змушене до поступок, відмов, жертв, захищається; друге — нове, молоде — якраз завойовує свої права.

Сьогодні не звинувачуєш його; воно ж не тямить, страждає. Але на циферблаті часу є година, коли скажеш в майбутньому: «Я теж відчуваю, я теж страждаю».

Деякі новонароджені й немовлята плачуть мало — пощастило. Але є такі, у яких від крику надимаються жили, випинається тім'ячко, червоніє личко й голова, синіють вуста, тремтить беззуба щелепа, надимається живіт, кулачки спазматично стискаються, ніжки луплять повітря.

Раптом немовля замовкає безсило, з виразом цілковитої покори, «із докором» дивиться на матір, мружить очі, благаючи про сон, і, кілька разів швидко вдихнувши, починає подібну — можливо, навіть потужнішу — атаку плачем.

Хіба може бути, аби маленькі легені, слабеньке серце, молодий мозок це витримали?

Лікаря, на допомогу!

Минули століття, аж поки прийшов, вислухав із поблажливою посмішкою її страхи такий чужий, неприступний фахівець, для якого ця дитина є однією з тисячі. Прийшов, щоб за хвилину піти до інших страждань, слухати інші скарги; прийшов зараз, коли день і все здається веселішим: тому що сонце, тому що люди ходять по вулиці; прийшов, коли дитина щойно заснула, напевно, виснажена безсонними годинами, коли сліди нескінченної моторошної ночі майже зникли.

Мати слухає, іноді слухає не уважно. Її мрія про лікаря-приятеля, наставника, керманіча на тернистому шляху руйнується без вороття.

Вона вручає йому гонорар і знову залишається наодинці з гірким відчуттям, що лікар — це байдужа, чужа людина, яка не зрозуміє її. А зрештою, він і сам вагався, нічого певного не сказав.

## 13

Якби молода мати знала, якими вирішальними є ті перші дні та тижні для здоров'я дитини сьогодні і для майбутнього обох!

А як легко їх змарнувати!

Замість того щоб, зрозумівши це, погодитися з думкою, що лікаря її дитина цікавить лише як джерело прибутку або засіб задоволення амбіцій і так само нічим вона є для світу, бо цінна лише для неї...

Замість того щоб погодитися із сучасним станом науки, яка здогадується, намагається зрозуміти, досліджує і просувається вперед — знає, але не має певності, допомагає, але не гарантує...

Замість того щоб мужньо визнати: виховання дитини — це не приємна розвага, а завдання, у яке потрібно вкласти зусилля



безсонних ночей, капітал важких переживань і чимало роздумів...

Замість того щоб перетопити це у вогнищі почуттів на усвідомлення істини — без ілюзій, без дитинної бундючності і самолюбних образ, — вона переселяє дитину враз із опікункою до віддаленої кімнати, бо «не в змозі дивитися» на страждання малечі, «не в змозі слухати» зболений крик, знову й знову викликає лікаря, лікарів, так нічого і не з'явивши із власного досвіду, розшарпана, приголомшена, отупіла.

Як наївно радіє мати, яка розуміє перші невиразні слова дитини, вгадує перекручені й не до кінця вимовлені слова.

Тільки зараз?.. Тільки це?.. Не більше?..

А мова плачу й сміху, мова поглядів і викривлених уст, мова рухів і смоктання?..

Не зрійкайся тих ночей. Вони дають те, чого не дасть ані книжка, ані чиясь порада. Бо їхня вартість не тільки у знаннях, але й у глибокому духовному перевероті, котрий не дозволяє повертатися до безплідних міркувань: що могло би бути, що повинно бути, було б добре, якби — але навчас діяти в наявних умовах.

Під час тих ночей може народитися чудовий спільник, ангел-охоронець дитини — інтуїція материнського серця, передбачення, утворене з дослідницької волі, уважних думок, невгамованих почуттів.

Траплялося так: викликає мене мати.

— Власне кажучи, дитина здорова, нічого їй не бракує. Я тільки хотіла, щоб ви поглянули на неї.

Оглядаю, даю кілька порад, відповідаю на питання. Дитинка здорова, мила, весела.

— До побачення.

І того ж вечора або наступного дня:

— Пане лікарю, у дитини лихоманка.

Мати помітила те, чого я, лікар, не зумів зауважити при поверховому огляді під час нетривалого візиту.

Годинами схиляючись над малям, не володіючи методами діагностики, мати не знає, що саме зауважила, не довіряє собі, не відважується зізнатися у своїх туманних підозрах.

А зауважила, що дитина не хрипить, однак має приглушений голос. Говорить менше чи тихше. Здригнулася вві сні сильніше, ніж зазвичай. Розсміялася після пробудження, але якось кволо. Смоктала грудне молоко дещо повільніше, можливо, з довшими паузами, начебто роздратовано.

Скривилася під час сміху чи лише здалося? Розгнівано пожурила улюблену іграшку — чому?

Сотнями ознак, які спостерегли материнські око, вухо, сосок, сотнями мікроскарг дитина сказала:

— Я нездорова. Яюсь не так почуваюся нині.

Мати не повірила в те, що побачила, бо про жоден із цих симптомів не читала у книжці.



15

На безкоштовний амбулаторний прийом у лікарні мати-працівниця приносить кількатижневе немовля.

— Не хоче смоктати. Щойно вхопиться за сосок, відпускає з криком. З ложечки п'є охоче. Часом скрикує вві сні або коли не спить.

Оглядаю ротик, горло — нічого не бачу. Прошу дати йому груди.

Дитина губами облизує сосок, але смоктати не хоче.

— Вона стала такою недовірливою.

Нарешті хапає грудь, поспіхом, ніби у відчаї кілька разів ковтає, відпускає з криком.

— Подивіться, пане: вона має щось на яснах.

Дивлюся вдруге: почервоніння, але дивне, тільки з одного боку.

— О, щось тут чорніє, зуб, чи що?

Бачу: тверде, жовте, овальне, з чорною рисочкою на обідку. Доторкаюся — рухається, піднімаю — під ним маленька червона заглибина із кривавими краями.

Урешті тримаю оце «щось» в руці — лушпайка насінини.

Над коліскою дитини висить клітка з канаркою. Канарка кинула лушпайку, та впала дитині на губу, потрапила до рота, впила-ся в ясна.

Хід моїх думок: *stomatitis catarrhalis*, *soor*, *stomatitis aphthosa*, *gingivitis*, *angina*<sup>1</sup> тощо.

А вона: біль, щось у роті.

Я двічі оглядав дитину... А вона?

## 16

Деколи лікаря вражає точність і ретельність поставленого матір'ю діагнозу, але інколи він із не меншим здивуванням з'ясовує, що мати часто не в змозі не те щоб зрозуміти, але й помітити найпростіші симптоми.

Дитина плаче від народження, більше нічого не зауважувала. Увесь час плаче!

---

<sup>1</sup> *Stomatitis catarrhalis*, *soor*, *stomatitis aphthosa*, *gingivitis*, *angina* (лат.) — катаральне запалення слизової оболонки рота, молочниця, герпес слизової оболонки рота, запальне захворювання тканини ясен, ангіна.

Вона вибухає плачем раптово і відразу досягає кульмінації чи жалібне квиління поступово переходить у плач? Чи швидко заспокоюється — відразу після того, як випорожниться, або попісяє, або виблює (або ж зригне)? Чи скрикує раптово під час купання, одягання, взяття на руки? Чи скаржиться, плачучи протяжно, без раптових вибухів? Як рухається при цьому? Чи треться головою об подушку, чи робить губами смоктальні рухи? Чи заспокоюється, коли її носять, коли розгортають пелюшки, кладуть на животик, часто змінюють позу? Чи після плачу засинає глибоко і надовго або прокидається від найменшого шереху? Плаче перед годуванням чи після нього, частіше зранку, увечері чи вночі?

Заспокоюється під час годування? На який час? Чи взагалі не хоче смоктати? Як саме не хоче — випускає з рота сосок, щойно схопивши його устами, чи плаче при ковтанні, зненацька чи за якийсь час? Не хоче категорично чи можна вмовити? Як смокче? Чому не смокче?

Як буде смоктати, якщо має нежить? Жадібно й сильно, тому що хоче пити, а потім швидко й поверхово, нерівно, з паузами, бо бракує кисню? А якщо боляче ковтати, що буде?

Плач спричиняє не тільки голод і біль «животика», але й те, що болять губи, ясна, язик, горло, ніс, палець, вухо, кістки, болить подряпаний клізмою анальний отвір, болісне сечо-

випускання, нудота, спрага, перегрів, свербіння шкіри, на якій ще немає висипу, але з'явиться за кілька місяців; дитина плаче з приводу жорсткої стрічки, складки пелюшки, шматочка вати, який застрягнув у горлі, лушпайки насінини з клітки канарки.

Виклич лікаря на десять хвилин, але й сама спостерігай двадцять годин.



Книжка з її готовими формулами притупила зір і віддохотила думати. Живучи чужим досвідом, дослідженнями, поглядами, батьки так втратили довіру до себе, що не хочуть самі придивлятися до дитини. Неначе надруковане на аркуші — це одкровення, а не результат дослідження, тільки чийогось, не мого, колись когось, а не нині, цієї дитини.

А школа виробила боягузтво, страх, щоб приховати невігластво.

Скільки разів мати, записавши на аркуші питання, які хоче поставити лікареві, не наважується їх озвучити. А як винятково рідко просягає йому цей аркуш — бо там «понаписувала дурниці».

Приховуючи, що не знає, скільки разів вона змушує лікаря приховати його власні сумніви й вагання, аби тільки висловився

впевнено. Як неохоче слухає узагальнені, зумовлені ситуацією відповіді; як не любить, коли лікар вголос розмірковує над колискою; як часто лікар, змушений стати пророком, стає шарлатаном.

Інколи батьки не хочуть знати того, що знають, і бачити те, що бачать.

Пологи у суспільстві, опанованому фанатичним прагненням збагачення, — це щось поодиноке і надзвичайно виняткове, отож мати категорично вимагає від природи щедрої винагороди. Якщо вона погодилася на втрати, прикрощі, неприємності вагітності і муки пологів — дитина повинна бути такою, якої вона прагне.

Ще гірше: призвичаївшись, що за гроші можна купити все, мати не хоче змиритися з фактом, що існує щось, що може отримати жебрак і не може вижебрати багатій.

Скільки разів у пошуках того, що продається на ринку з етикеткою «здоров'я», батьки купують фальсифікати, які не тільки не допомагають, але й шкодять.

## 18

Немовляті потрібні материнські груди — без огляду на те, чи народилося воно, бо Бог благословив шлюб або тому, що дівчина втра-

тила сором; чи мати шепоче: «Мій скарбе» або зітхає: «Що мені, бідолашній, робити»; чи люди з повагою вітають ясновельможну мати або гукають сільській дівчині: «Фу, шмата!»

Проституція, яка служить чоловікам, знаходить своє суспільне доповнення у няньках-годувальницях, які служать жінці.

Потрібно уповні усвідомити освячений традиціями кривавий злочин над бідною дитиною — навіть не заради багатіїв. Бо годувальниця може прогодувати двох дітей: власну і чужу. Молочна залоза дає стільки молока, скільки потрібно. А годувальниця тим часом втрачає молоко, коли дитина випиває менше, ніж виробляється в грудях.

Формула: великі груди, дрібна дитинка — втрата молока.

Дивна річ: у менш поважних випадках ми схильні шукати порад численних лікарів, а в такому важливому, чи може мати годувати, вдовольняємося єдиною, деколи нещирою, почерпнутою від когось близького порадою.

Кожна мати може годувати, кожна має вдосталь молока, і лише незнання техніки годування позбавляє її цієї природної здатності. Болі в грудях, запалення сосків становлять певну перешкоду, але ці страждання долає усвідомлення, що мати пережила вагітність, не перекидаючи жодного з тягарів на карк оплаченої невірливіці. Бо годування — це продовження вагітності, «щойно дитина зсередини



потрапила назовні, відірвана від плаценти, хапається за груди, не червону, а білу кров п'є».

П'є кров? Так, материнську, бо це закон природи, а не знищеного, за людським законом, молочного брата.

*Чути відголос жвавої боротьби за право дитини на грудне вигодовування. Нині на перший план вийшло квартирне питання. Що буде завтра? Пропорційність зацікавлень автора залежить від переживань у цю хвилину.*

## 19

Може, і я б написав єгипетський тлумач снів гігієни для матерів.

«Три з половиною кілограми ваги при народженні означає здоров'я, добробут».

«Зелені, слизові випорожнення — неспокої, прикра новина».

Може, і я б уклав любовний poradnik.

Але я переконався, що не існує припису, якого б необмірковані крайнощі не доводили до абсурду.

Стара система.

Грудне годування тридцять разів на добу, чергуючи з «рицинкою»<sup>1</sup>. Немовля перехо-

---

<sup>1</sup> Касторова олія. (Прим. ред.)

дить із рук до рук, заколисане і приспане усіма застудженими тітоньками. Несуть до вікна, до дзеркала, плескають, торохкочуть, співають — цирк та й годі.

Нова система.

Грудне годування що три години. Дитина, побачивши приготування до годування, втрачає терпець, гнівається, плаче. Мати дивиться на годинник: ще чотири хвилини. Дитина спить — мати будить, бо настала година; голодну відриває від грудей — бо минули відведені хвилини. Лежить — не можна зачіпати. Не призвичаювати до рук! Викупана, суха, нагодована — повинна спати. Не спить. Треба ходити навшпиньках, позатуляти вікна. Лікарняна палата, та й годі.

Не думка працює, а припис наказує.

## 20

Не «як часто годувати?», а «скільки разів на добу?». Поставлене так питання звільняє матір: нехай сама складе розклад, найкращий для неї та дитини.

Скільки разів на добу має їсти дитина?

Від чотирьох до п'ятнадцяти.

Скільки часу тримати її біля грудей?

Від чотирьох хвилин до сорока п'яти, або й довше.

Бувають груди м'які та нерозроблені, з малою або щедрою кількістю молока, із соском зручним або незручним, витривалим чи вразливим. Бувають діти, які смочуть енергійно, вередливо чи ліниво. Отже, немає єдиного припису.

Погано розвинений, але витривалий сосок немовля смочче охоче. Нехай навіть часто й подовгу, щоб «розробити» молочну залозу. Груди багаті на молоко, але немовля кволе. Можливо, краще перед годуванням зцідити трохи молока, аби змусити дитину докласти зусиль?

Не може впоратися? Тоді спочатку прикласти до грудей, а решту зцідити.

Важка для смоктання грудь, дитина сонна.

Починає пити лише по десяти хвилинах. Один ковтальний рух може припадати на один, два, п'ять смоктальних рухів. Кількість молока в роті може бути меншою або більшою.

Лиже груди, всмоктує, але не ковтає, рідко або часто ковтає.

«По підборіддю тече». Можливо, тому, що молока забагато; можливо, тому, що молока замало або, зголодніле, смочче сильно й захлинається, але тільки першими кількома ковтками.

Як можна давати рекомендації без матері й дитини?

«П'ять разів на добу по десять хвилин на годування» — це схема.

Без терезів немає техніки грудного вигодовування. Усе, що робимо, буде грою в піжмурки.

Немає способу довідатися, не зваживши, висмоктала дитина три ложки молока чи десять.

А від цього залежить, як часто, з якою тривалістю, з однієї чи двох грудей вона повинна їсти.

Терези можуть стати непомильним радником, який підказує, що відбувається, а можуть стати тираном, коли хочемо допасувати дитину до схеми «нормального» росту. Тільки б не перескочити з марних переживань про «зелені випорожнення» на надмірні переживання щодо «ідеальних кривих».

Як зважувати?

Варто зазначити: існують матері, які витратили чимало годин на вивчення гам та етюдів, а ознайомлення з вагою вважають надто обтяжливим. Зважувати до і після годування? Аж стільки клопотів! Існують інші, які ставляться до вагів, цього улюбленого домашнього лікаря, не з дбайливістю, але з обожненням.

Дешеві ваги для немовлят під кожну стріху — це суспільне завдання. Хто візьметься за нього?

Чому сталося так, що одне покоління дітей зросло під гаслом «молоко, яйця, м'ясо», а інше отримує каші, овочі, фрукти?

Можна припустити: розвиток хімії, дослідження змін у субстанціях.

Ні, сутність цієї зміни сягає глибше.

Нова дієта є доказом довіри науки до живого організму, толерантності до його бажань.

Коли давали білки й жири, хотіли змусити організм до розвитку за допомогою спеціально підібраної дієти, нині даємо все: нехай живий організм сам вибирає, що йому потрібно, що піде на користь; нехай сам керує власними силами, активами отриманого здоров'я, потенційною енергією розвитку.

Важливо не те, чим ми годуємо дитину, а те, що вона засвоює. Бо кожен примус і надмірність — це баласт; крайнощі — це можлива помилка. Навіть наближаючись до істини, можемо припуститися помилки, а повторюючи її постійно протягом кількох місяців — шкодимо розвитку дитини або ускладнюємо його.

Коли, як, чим догодувати?

Коли дитині вже бракує літра грудного молока, поступово, спостерігаючи за реакцією організму, можна догодувати всім, залежно від дитини, її вподобань.

А сухі молочні суміші?

Потрібно відрізнати науку про здоров'я від торгівлі здоров'ям.

Рідина для росту волосся, еліксир для зубів, омолоджувальна пудра для обличчя, суміші, що полегшують прорізування зубів — часто це ганьба науки, але ніколи не її гордість, цілі чи завдання.

Виробник обіцяє, що суміш гарантує нормальне випорожнення і зростання ваги, він дає те, що потішить матір, а дитині смакуватиме. Але суміш не сприяє розвитку навичок засвоювання їжі, робить організм лінивим, не дає життєздатності, може викликати ожиріння, не підсилює імунітету, а навіть його послаблює.

І завжди дискредитує груди, потрохи пробуджуючи сумніви і разом з тим повільно підкопуючись, спокушаючи і потураючи вподобанням натовпу.

Хтось скаже: «Учені світової слави визнають суміші». Але вчені також люди, серед них є більш та менш проникливі, обережні та легковажні, порядні та шахраї. Скільки ж є генералів науки, які зробили кар'єру завдяки не геніальності, а спритності або завдяки заможності і шляхетному походженню!

Наука вимагає дорогих дослідницьких лабораторій, які отримують не лише за видатні заслуги, але й із допомогою домовленостей, поступливості й інтриг.

Якось я був присутній на зборах, де нахабний зухвалець знищив працю сумлінного дванадцятирічного дослідження. Я знаю відкриття, яке препарували на галасливій міжнародній конференції, а харчова добавка, користь якої підтвердили кілька десятків «зірок», виявилася фальсифікатом: був судовий процес, але скандал швиденько залагодили.

Важливо не те, хто похвалив суміш, а те, хто не став її вихваляти попри старання продавців. А вони вміють бути переконливими. Підприємства-мільйонери мають вплив, котрому не кожен зуміє опиратися.

*Чимало інформації в цих розділах — це відголос мого розлучення з медициною. Я бачив брак опіки і халтурну допомогу. (Окрім недооціненого Камінського, першим про це заговорив Брудзинський<sup>1</sup>, який здобув рівноправ'я для педіатрії.) На вбогості та нестачі почало нав'язливо*

---

<sup>1</sup> Станіслав Камінський (1860—1913) — педіатр, керівник Варшавського притулку для дітей ім. О. Боудена. Юзеф Полікарп Брудзинський (1874—1917) — педіатр і невролог, ректор Варшавського університету у 1915—1917 рр.

*наживатися закордонне виробництво лікарських препаратів. Сьогодні маємо пункти догляду, фабричні дитячі садочки, літні табори, курорти, шкільну медицину, медичне страхування. Усе ще існує безлад і нестача, але ми дожили до того, щоб побачити початок змін. Сьогодні вже можна довіряти сумішам та лікам, їхнє завдання — підтримувати, а не заміщати гігієну і суспільну опіку над дитиною.*

24

У дитини температура. Нежить.

Чи нічого їй не загрожує? Коли вона одужає?

Наша відповідь — одне з численних міркувань, побудованих на тому, що ми знаємо і що спостерігали.

Отже, сильна дитина подолає легку інфекцію за день-два. Якщо інфекція сильніша або дитина слабша, хвороба триватиме тиждень. Побачимо.

Або: хвороба незначна, але дитина маленька. Нежить у немовлят часто переходить зі слизової на горло, трахею, бронхи. Переконаємось.

Урешті: зі ста аналогічних випадків дев'яносто завершаться швидким одужанням,



у семи хворих неміч затягнеться, у трьох розвинеться серйозна хвороба, яка може навіть закінчитися смертю.

Пересторога: легкий нежить може маскувати іншу хворобу...

Але мати прагне впевнитися, а не вислуховувати припущення.

Діагноз можна доповнити дослідженням виділень з носа, сечі, крові, спинномозкової рідини, можна зробити рентген, викликати фахівців. Тоді достовірність діагнозу та лікарського прогнозу, і навіть лікування, суттєво зросте. Але чи не врівноважить цей плюс шкода від численних досліджень, від присутності багатьох лікарів, кожен із яких може занести сильнішу інфекцію у волосся, складках одягу, подиху?

Звідки взявся цей нежить?

Його можна було уникнути.

А хіба ця незначна інфекція не посилює імунітет дитини проти сильнішої інфекції, з якою вона зіштовхнеться за тиждень, за місяць? Хіба не вдосконалить механізми захисту: у термічному центрі мозку, залозах, складових крові? Хіба можемо ізолювати дитину від повітря, яким вона дихає і яке в кожному кубічному сантиметрі містить тисячі бактерій?..

І чи нове зіткнення між тим, чого ми прагнули, і тим, чим мусимо поступитися, не стане ще однією спробою озброїти матір не знаннями, але мудрістю, без якої дитину не виховати?

Допоки смерть косила породіль, про новонародженого піклувались мало. Його зауважили, коли асептика й техніка допомоги при пологах гарантували життя матері. Допоки смерть косила немовлят, уся увага науки зосереджувалася на пляшечках та пелюшках. Можливо, незабаром спостерігатимемо не тільки за вегетаційним розвитком дитини до року, але й за психічним. Зроблене дотепер — ще навіть не початок праці в цьому керунку.

Нескінченна низка психологічних завдань і завдань, що стоять на межі соматики та психіки немовляти.

Наполеон потерпав від судом. Бісмарк мав рахіт. Беззаперечно, кожен із пророків та злочинців, героїв та зрадників, видатних та непомітних, атлетів та слабаків був немовлям перед тим, як стати зрілою людиною. Якщо ми прагнемо досліджувати зачатки думки, почуттів та прагнень, поки вони не розвинулися, не виокремилися і не визначилися, мусимо звернути увагу на немовлят.

Тільки безмежне неуцтво і поверхнєве бачення можуть завадити помітити, що немовля являє собою чітко окреслену індивідуальність із вродженим темпераментом, силою інтелекту, певним самопочуттям і життєвим досвідом.

Сто немовлят. Схиляюся над колискою кожного з них. Одні живуть тижні, інші — місяці, вони мають різну вагу і різне минуле, свою «криву розвитку», є хворі, на шляху до одужання, здорові й такі, що ледве тримаються на поверхні життя.

Зустрічаю різні погляди — від потьмянілих, затуманених, невиразних до впертих і хворобливо зосереджених, до живих, сердечних і жвавих. І вітальна усмішка — раптова, приязна або тільки після уважного спостереження, як відповідь на усміх і пестливе слово.

Те, що спочатку здавалося мені випадковістю, повторюється протягом багатьох днів. Занотовую, виокремлюю довірливих та недовірливих, врівноважених і вередливих, веселих та похмурих, невпевнених, заляканих і ворожих.

Завжди весела дитинка: всміхається перед годуванням і після нього, прокидаючись і заплющуючи повіки, зморена сном — усміхнеться і засне. Постійно похмура: неспокійно реагує, ось-ось зарюмсає, протягом трьох тижнів лише раз побіжно усміхнулася...

Оглядаю горло. Жвавий, бурхливий протест. Або тільки неохоча гримаса, нетерплячий рух голови — і ось уже радісна посміш-

ка. Або підозріла чутливість до кожного руху чужої руки, вибух гніву до того ще, як зрозуміла...

Масові щеплення проти віспи, по п'ятдесят протягом години. Це вже експеримент. Знову ж таки: в одних реакція миттєва і впевнена, у інших загальмована і невпевнена, у третіх — байдужа. Одні маля обмежуються здивуванням, друге починає непокоїтися, третє б'є на сполох; одна дитина незабаром заспокоюється, друга довго пам'ятає, не пробачає...

Скаже хтось: вік немовляти. Так, але тільки до певної міри. Швидкість орієнтації, пам'ять минулих переживань. О, ми знаємо дітей, які пережили болісний досвід знайомства з хірургом, знаємо, що існують такі, які не хочуть молока, бо їм давали білу емульсію з камфорою.

Але хіба щось інше впливає на психічний образ дозрілої людини?



27

Перше немовля.

Щойно народилося, а вже призвичаїлося до холоду повітря, жорсткої пелюшки, неспокою звуків, праці смоктання. Смокче працюю вито, із розрахунком і відвагою. Уже усміхається, уже лепече, уже володіє руками. Росте,

досліджує, вдосконалюється, рачкує, ходить, белькоче, розмовляє. Як і коли це сталося?

Спокійний, нічим не затьмарений розвиток.

Друге немовля.

Минув тиждень, аж поки навчилося смоктати. Кілька неспокійних ночей. Безтурботний тиждень, одноденна буря. Розвиток дещо в'ялий, прорізування зубів ускладнене. Загалом, бувало по-різному, але тепер все гаразд: спокійна, мила, усміхнена дитинка. Можливо, флегматик від народження, можливо, недостатньо ретельний догляд, недостатньо зроблені груди — щасливий розвиток...

Третє немовля.

Рвучке. Веселе, легко збуджується. Зіткнувшись із неприємним враженням, зовнішнім чи внутрішнім, розпачливо бореться, не шкодуючи сил. Рухи жваві, зміни раптові, сьогодні не схоже на вчора. Вчиться й одразу забуває. Розвиток — ламаною кривою, із крутими підйомами та спадами. Несподіванки від наймиліших до загрозливих на перший погляд. Не скажеш: нарешті.

Свавільна, дратівлива, вередлива дитина, можливо, стане кимось видатним...

Четверте немовля.

Якщо порахувати сонячні і дощові дні, перших виявиться небагато. Невдоволення — як основне тло. Немає болю — є неприємні відчуття, немає крику — є неспокій. Було б добре, якби... Ніколи без застережень.

Ця дитина проблемна, вихована нерозумно...

Температура в кімнаті, стограмовий надлишок молока, стограмовий брак води для пиття — це не тільки гігієнічні впливи, але й педагогічні. Немовля, якому ще стільки треба дослідити, здогадатися, пізнати, освоїти, покохати та зненавидіти, опиратися й домагатися, мусить добре почуватися, незалежно від вродженого темпераменту, вродженого жвавого чи сповільненого інтелекту.

Замість нав'язаного нам неологізму «новонароджений» я користуюся давнім «немовля». Греки казали *perios*, римляни — *infans*. Якщо польській мові було потрібне слово, то для чого було тлумачити бридке німецьке *säugling*? Не можна без обговорення змінювати словник старих і важливих слів.

28

Зір. Світло і темрява, ніч і день. Сон — щось мляво відбувається, активний період — відбувається щось виразніше, щось добре (груди) або погане (біль). Немовля дивиться на лампу. Не дивиться — зіниці очей звужуються й розширюються. Пізніше, слідкуючи

поглядом за предметом, який поволі переміщують, зосереджується на ньому і щомиті губить.

Контури тіні, перші лінії досі без перспективи. Мати на відстані метра — це вже інша тінь, ніж коли нахилиється над дитям. Профіль обличчя наче серп місяця, тільки підборіддя й уста; якщо дивитися знизу, лежачи в неї на колінах, — те саме обличчя з очима, якщо нахилиться ближче — з волоссям. А слух і нюх кажуть, що це те саме.

Груди — світла хмарка, смак, запах, тепло, добро. Немовля відпускає молочну залозу і дивиться, досліджує поглядом це дивне щось, яке повсякчас з'являється над грудьми, звідки долинають звуки і віє теплий струмінь дихання. Немовля не знає, що груди, обличчя, рука становлять єдине ціле — матір.

Хтось чужий простягає до нього руку. Обдурене знайомим рухом, охоче йде до нього. І лише тоді зауважує помилку. Тимчасом руки віддаляють його від знайомої тіні, наближають до чогось чужого, що викликає страх. Рвучким рухом повертається до матері — і знову безпечно, дивиться й дивується або ж хапає матінку за шию, щоб уникнути небезпеки.

Урешті, досліджене доторками, обличчя матері перестає бути тінню. Немовля частенько хапало її за ніс, доторкалося дивного ока, що зблискує і гасне під прикриттям повіки, досліджувало волосся. А хто не бачив, як ди-

тина розтуляє матері вуста, оглядає зуби, заглядає до рота — зосереджена, серйозна, зі зморщечкою на чолі? Щоправда, їй перешкоджає беззмістовна балаканина, поцілунки, жарти — те, що ми називаємо «розважити» дитину. Це ми розважаємося, а вона навчається. Вона вже знає дещо впевнено, має припущення і дослідницькі цілі.

## 29

Слух. Галас вулиці за віконними шибамі, далекі відголоси, цокання годинника, розмови й стукіт, звернені до дитини шепіт і слова — усе це створює хаос подразників, які немовля мусить класифікувати й зрозуміти.

Варто додати сюди звуки, які видає саме немовля: крик, белькотіння, шуми. Раніше, ніж зрозуміє, що це воно, а не хтось невидимий, белькоче та кричить, минає чимало часу. Коли воно лежить і вимовляє своє «абб, аба, ада», то вслухається й досліджує відчуття, яких зазнає під час руху вуст, язика, гортані. Не знаючи себе, воно усвідомлює лише довільність творення цих звуків.

Промовляю до немовляти його власною мовою: «Аба, абб, абда» — воно здивовано вдивляється в мене, таємничу істоту, яка відтворює добре знайомі йому звуки.



Якщо б ми глибше замислилися над суттю свідомості немовляти, знайшли б у ній значно більше, ніж гадали, тільки не те і не так, як гадали. «Бідолашне дитячко, бідолашне малятко голодне, хоче пі-пі, хоче гам-гам». Немовля досконало розуміє, чекає, поки годувальниця розстібне бюстгальтер, зав'яже хусточку під підборіддям, нетерпеливиться, що очікувані враження запізнюються. Одначе цю довгу ти-раду мати виголосила для себе, не для дитини, яка швидше б закарбувала в пам'яті ті звуки, якими господині кличуть домашнє птаство: «Ціпу-ціпу-тась-тась».

Немовля мислить очікуванням приємних вражень і страхом перед прикрими, мислить не лише образами, але й звуками. Це можна виснувати не тільки з потужності його крику: крику, який пророкує нещастя, або крику, який автоматично урухомлює апарат висловлення незадоволення. Уважно придивіться до немовляти, яке чує чужий плач.

## 30

Немовля вперто прагне опанувати навколишній світ: прагне перемогти злі, ворожі сили, що оточили його, закликати собі на допомогу добрих духів-охоронців. Немовля послуговується двома знаряддями, поки не здобуде тре-

те, дивовижне знаряддя волі — власні руки. Ці два знаряддя — це крик і смоктання.

Якщо спочатку немовля кричить, тому що йому щось дошкуляє, незабаром воно навчається кричати, щоб йому нічого не дошкуляло. Залишене на самоті, воно плаче, але заспокоюється, почувши кроки матері; хоче їсти — плаче, але припиняє плакати, коли бачить приготування до годування.

Воно керує, застосовуючи отримані знання (їх небагато) і засоби у своєму розпорядженні (вони мізерні). Припускається помилка, узагальнюючи окремі явища і пов'язуючи послідовні події як причину і наслідок (*post hoc, propter hoc*<sup>1</sup>). Цікавість і симпатія, якими дитина обдаровує свої черевички, чи не виникають вони тому, що вона приписує черевичкам вміння ходити? Так само, як пальтечко здається їй чарівним килимом із казки, який переносить у світ дивовиж — на прогулянку.

Маю право на подібні припущення. Якщо історик має право домислювати, що мав на гадці Шекспір, створюючи Гамлета, педагог також має право навіть на помилкові припущення, які, за відсутності інших гіпотез, дають практичні результати.

---

<sup>1</sup> *Post hoc, propter hoc* (лат.) — після цього, тобто внаслідок цього; помилковий висновок, що у випадку двох послідовних фактів перший мусить бути причиною другого.

Отже...

У кімнаті задуха. У немовляти сухі губи, густа, у недостатній кількості слина, тому маля вередує. Молоко — це їжа, а воно хоче пити, отож треба дати йому води. Але воно «не хоче пити»: крутить головою, вибиває з рук ложку. Воно хоче пити, тільки ще не вміє. Відчувши на губах бажану рідину, крутить головою, шукає сосок. Лівою рукою знерухомлюю йому голову, прикладаю ложку до верхньої губи. Воно не п'є воду, а смокче її, хтиво смокче — випило п'ять ложок і спокійно заснуло. Якщо раз або двічі подам йому рідину з ложки незграбно, немовля захлинеться і досвідчить неприємне відчуття, тоді насправді не захоче пити з ложечки.

Другий приклад.

Немовля стає вередливим, невдоволеним, заспокоюється коло грудей, під час сповивання, купання, при зміні пози. У цього немовляти свербляча висипка. Кажуть, що висипки немає. Напевно, з'явиться. І за два місяці з'являється висипка.

Третій приклад.

Немовля смокче свої руки, коли йому щось дошкуляє; будь-які прикрі відчуття, у тому числі неспокій нетерплячого очікування, прагне вгамувати заспокійливим, добре відомим йому актом смоктання. Шукає груди, коли голодне, спрагле, коли прикорм залишає неприємний присмак на устах, коли відчуває

біль, коли надто гаряче, коли свербить шкіра або ясна. Чому трапляється так, що лікар провіщає появу зубів, дитина має прикрі відчуття в щелепі чи яснах, а зуби не з'являються протягом багатьох тижнів? Можливо, зуб, що прорізається, подразнює тендітні нервові закінчення ще у кістці? Додам тут, що телятко, в якого ростуть роги, відчуває подібні страждання.

Ось такий шлях: інстинкт смоктання; смоктання, щоб запобігти болю; смоктання як приємність чи шкідлива звичка.

## 31

Повторюю: основною засадою, змістом психічного життя немовлят є прагнення до опанування невідомих стихій, таємниці навколишнього світу, звідки пливе добро і зло. Бажаючи опанувати, прагне дізнатися.

Повторюю: хороше самопочуття полегшує об'єктивне дослідження, будь-які прикрі відчуття, народжені всередині організму, насамперед біль, затьмарюють чітку свідомість. Щоб переконатися в цьому, треба спостерігати за дитиною в стані здоров'я, страждань і хвороби.

Відчуваючи біль, немовля не тільки кричить, але й чує біль, відчуває цей біль у горлянці,

бачить крізь примружені повіки його нечіткі образи. Усе це сильно, грізно, незрозуміло. Воно змушене добре запам'ятати ці хвили, бо-ятися їх, але, ще не пізнавши себе, пов'язує їх із випадковими образами. Ось тут, напевно, криється джерело багатьох незрозумілих симпатій, антипатій, страхів і дивацтв немовлят.

Дослідження розвитку інтелекту немовляти — неймовірно важкі, тому що воно часто вчиться й забуває: це розвиток із низкою досягнень, затишшя і кроків назад. Можливо, нестабільність самопочуття відіграє у цьому важливу або навіть найважливішу роль?

Немовля вивчає свої руки. Випростує їх, рухає ними праворуч і ліворуч, віддаляє, наближує, розчепірює пальці, затискає їх в кулачок, розмовляє з ними й чекає відповіді, правою рукою хапає ліву і тягне, бере брязкальце і дивиться на дивну зміну кшталту руки, перекладає його з однієї руки до іншої, досліджує губами, відразу виймає і знову повільно й уважно розглядає. Жбурляє брязкальце, хапається за гудзик ковдри, досліджує причину відчутого спротиву. Воно не бавиться: роззявте, на біса, очі і зауважте вольове зусилля, аби зрозуміти — це вчений у лабораторії, замислений над завданням найвищої складності, яке поки що не піддається осмисленню.

Немовля нав'язує свою волю криком. Пізніше — мімікою обличчя і жестами рук, і на-решті — мовою.

Світанок, скажімо, п'ята година.

Прокинулося, всміхається, белькоче, водить руками, сідає, встає. Мати ще хоче спати.

Конфлікт двох бажань, двох потреб, двох егоїзмів, що зіткнулися, третій етап одного процесу: мати страждає, а дитина народжується для життя, мати хоче відпочити після пологів — дитина хоче їсти, мати хоче спати — дитина спати не хоче; буде ще багато подібного. Це не дрібничка, а завдання; мужньо зізнайся собі у власних почуттях і, віддаючи дитя оплаченій нянці, чітко скажи: «Не хочу», навіть якщо лікар сказав, що не можеш, бо він завжди скаже так заможним і ніколи бідним.

Може бути й так: мати віддає дитині свій сон, але взамін потребує платні, отож вицілює, пестить, тулить до себе теплу, рожеву, шовковисту істотку. Май на увазі: це сумнівний акт екзальтованої чуттєвості, прихований не у коханні материнського серця, а в бажаннях її тіла. Знай: якщо дитина охоче тулится, зарум'яніла від сотні поцілунків, з блискучими від радості очима, — це означає, що твій еротизм відгукнувся в ній.

Отже, зректися поцілунків? Цього вимагати не можна, визнаючи поцілунок (в розумних

дозах) за цінний чинник виховання. Поцілунок вгамовує біль, пом'якшує гострі слова нагадування, пробуджує каяття, винагороджує зусилля, є символом кохання, так само як хрест є символом віри, і діє так само; кажу, він є цим, а не повинен цим бути. А зрештою, якщо це дивне бажання тулити, пестити, нюхати, вбирати в себе дитину не будить сумнівів, дій як хочеш. Я нічого ані забороняю, ані наказую.

### 33

Коли дивлюся на немовля, яке відчиняє та зачиняє коробочку, вкладає в неї і виймає камінчик, трусить нею і вслухається; як річне маля тягне стільчик, пригинаючись під тягарем на невпевнених ніжках; як дворічна дитинка, коли почує, що корова — це «му», додає: «Ада-му», а Ада — це ім'я пса, — вона робить логічні мовні помилки, які необхідно записувати і переповідати...

Коли бачу серед мотлоху у дитячій кімнаті цвяхи, шнурівки, шматки, скельця, бо «це придасться» для виконання сотні справ; як змагаються, хто далі «стрибне», як працює, вовтузиться, організовує спільну розвагу; як запитує: «А коли я думаю про дерево, то маю в голові маленьке дерево?»; як

дає жебракові не два гроші, щоб отримати схвалення, а двадцять шість, усе своє багатство, бо він такий старий і вбогий і незабаром помре...

Коли бачу, як підліток слинить чуприну, щоб розгладити волосся, бо має прийти подруга сестри; коли дівчина пише в листі до мене, що світ підлий, а люди — це звірі, не пояснюючи чому; коли юнак пихато виголошує бунтівну, але таку вже заїжджену, прокислу думку, кидаючи виклик...

О, я цілую цих дітей — поглядом, подумки, запитанням: ким ви є, дивовижна таємнице, що несете? Цілую зусиллям волі: чи можу допомогти вам? Цілую їх так, як астроном цілує зірку, що існувала, існує й існуватиме. Цей поцілунок повинен перебувати десь посередині між екстазом ученого і покірною молитвою, але його чару не пізнає той, хто, шукаючи свободи, загубив у суеті Бога.

## 34

Дитина ще не розмовляє. Коли почне говорити?

Мова — це насправді показник розвитку дитини, але ані єдиний, ані визначальний. Нетерпляче очікування перших слів є помилкою, доказом незрілого батьківства.



Коли новонароджений під час купання здригається й махає руками, втративши рівновагу — він каже: «Боюся», і цей рух руки надзвичайно цікавий у істоти, настільки далекої від усвідомлення небезпеки. Даєш йому груди — не бере, каже: «Не хочу». Простягає руку до бажаного предмета: «Дай». Устами, скривленими плачем, і захисним рухом руки каже чужому: «Не довіряю тобі», інколи запитує матір: «Чи можна йому довіряти?»

Чим є дослідницький погляд, якщо не питанням: «Що це?» Тягнеться до чогось, врешті здобуває, важко зітхає і цим полегшеним зітханням промовляє: «Нарешті». Спробуй відібрати — десятком відтінків скаже тобі: «Не віддам».

Підносить голову, сідає, встає: «Дію», а чим є усмішка очей і вуст, якщо не вигуком: «О, як мені добре на цьому світі!»

Розмовляє мімікою, мовою образів і чуттєвих спогадів.

Мати кладе біля дитини пальтечко — вона радіє, усім тілом повертається до дверей, виявляє нетерплячість, спонукає мати до поспіху. Мислить образами прогулянки і спогадами відчутих під час неї вражень. Немовля приязно зустрічає лікаря, але, побачивши ложку в його руці, миттю впізнає ворога.

Воно розуміє мову не слів, а міміки й модуляції голосу.

— Де твій носик?

Не розуміє жодного з цих трьох слів відокремлено, але вгадує з голосу, руху губ, виразу обличчя, що від нього очікують відповіді. Немовля провадить дуже складну розмову, не вміючи розмовляти.

— Не чіпай, — каже мати.

Воно, попри попередження, тягнеться до забороненого предмету, вдячно нахилиє голівку. Усміхається, досліджує, чи мати повторить сувору заборону, чи, роззброєна вишуканим кокетством, поступиться, дозволить.

Не сказавши ще єдиного слова, воно бреше, безсоромно бреше. Бажаючи позбутися неприємної людини, подає умовний, грізний сигнал і, сидячи на відомо якому горщику, тріумфально й глузливо поглядає навколо.

Спробуй пожартувати, простягаючи й відбираючи предмет, якого дитина прагне, — вона навіть не розгнівається, лише інколи образиться.

Немовля без слів уміє бути деспотом, вперто досягати свого й тиранити.

## 35

Дуже часто на запитання лікаря, коли дитина почала розмовляти й ходити, збентежена мати несміливо дає приблизну відповідь:

— Рано, пізно, нормально.

Вона вважає, що дата такого важливого факту повинна бути точною, що кожне вагання виставить її у непривабливому світлі в очах лікаря. Згадую про це, щоб довести, яке непопулярне в загалу розуміння того, що навіть точне наукове спостереження заледве здатне накреслити приблизну лінію розвитку дитини, і яким розповсюдженим є школярське намагання приховати брак знань.

Як відрізнити, коли немовля замість «ам, ан і ама» уперше сказало «мама», замість «абба» — «баба»? Як визначити, коли слово «мама» в його думках прив'язалося до образу саме матері, нікого іншого?

Немовля гопкає на колінах, стоїть із підтримкою або самостійно, спираючись на бильце ліжка, стоїть без допомоги хвилину, зробило кілька кроків по підлозі і багато кроків у повітрі, пересувається, повзає, рачкує, соває перед собою кріселко, не втрачаючи рівноваги; на чверть, на пів, на три чверті ходьба — і нарешті ходить. Ходило цілий тиждень — і ось вчора знову розучилося. Щось набридло, втратило натхнення. Упало й перелякалося, боїться, — двотижнева перерва.

Голівка, безсило похилена на плече матері, — це не доказ важкої немочі, а кожної легкої хвороби.

Кожним новим рухом дитина нагадує піаніста, якому потрібне добре самопочуття, повна зосередженість, щоб з успіхом вико-

нати складну композицію; навіть винятки із цього правила подібні між собою. Мати розповідає, що дитина «вже захворіла, але знати не давала, може, ще більше ходила, бавилась, розмовляла», далі надходить черга самозвинувачення: «Отже, я подумала, мені тільки здалося, що дитина хвора, і я вийшла з нею на прогулянку»; виправдання: «Погода була така гарна»; і запитання: «Чи могло йому це зашкодити?»

## 36

Коли дитина має почати ходити й говорити? Тоді, коли почне ходити й говорити. Коли повинні прорізатися зубки? Саме тоді, коли проріжуться. А тім'ячко повинно зарости тоді, коли власне заросте. І немовля повинно спати стільки годин, скільки йому потрібно, аби виспатися.

Але ж знаємо, коли це відбувається загалом. У кожній популярній брошурці знайдете переписані з підручників ці маленькі істини для загалу дітей і брехня — для твоєї єдиної.

Тому що існують немовлята, які вимагають більше або менше сну; існують ранні, зіпсуті вже з моменту прорізування зуби, і пізні, здорові зуби здорових дітей; тім'ячко заростає між дев'ятим і чотирнадцятим місяцем життя у здорових дітей; діти зі слабким інтелектом

починають розмовляти рано, розумники деколи тривалий час не розмовляють.

Номера вагонів, рядів крісел у театрі, терміни сплати комунальних платежів — усе це, що для порядку вигадали люди, потрібне, але, якщо людина, чий розум сформовано поліцейськими правилами, вирішить посягнути на живу книгу природи, на голову їй звалиться відчутний тягар тривоги, розчарувань і несподіванок.

Вважаю своєю заслугою, що на наведені вище питання ніколи не відповідав низкою цифр, які називаю «маленькими істинами». Адже важливо не те, проріжуться спочатку верхні чи нижні зуби, різці чи ікла (це може заважити кожен, хто має календар та очі), а те, чим є жива природа, чого вона потребує, — це і є велика, лише в процесі досліджень, істина.

Навіть чесні лікарі мусять поводитися у два способи: для розумних батьків вони є вченими, мають сумніви, припущення, важкі завдання і цікаві питання; для нерозумних — байдужі гувернери: звідти — доти, і позначка нігтем на букварі.

— Що дві години по ложечці.

— Яєчко, півсклянки молока і два печива.

37

Увага! Або порозуміємось зараз, або розійдемося назавжди. Кожна думка, яка праг-

не утекти й сховатися, кожне почуття, що вештається самопасом, повинні бути закликані до послуху і виструнчитися у шеренгу зусиллям волі.

Закликаю до *Magna Charta Libertatum*<sup>1</sup>, до-тримання прав дитини. Можливо, їх більше, але я відшукав три основні:

1. Право дитини на смерть.
2. Право дитини на день нинішній.
3. Право дитини бути такою, якою вона є.

Треба зрозуміти ці права, щоб, надаючи їх, здійснити якнайменше помилок. А помилки неunikнені. Не біймося цього: дитина сама їх виправлятиме із дивовижною пильністю, тільки б ми не послабили їхньої цінності, потужної захисної сили.

Дали малюку забагато їжі або щось не-стравне, забагато молока чи несвіже яйце — його вирвало. Дали інформацію, яку важко перетравити, — не зрозумів, марну пораду не перетравить, не прислухатиметься до неї. То не пустослів'я, коли кажу: «Людству пощастило, що ми не можемо змусити дітей, аби піддавалися впливам виховання й дидактич-ним замахам на їхній здоровий глузд і здоро-ву людську волю».

---

<sup>1</sup> *Magna Charta Libertatum* (лат. Велика хартія вольностей) — перша «неписана» Конституція Англії, скріплена печаткою короля Іоанна Безземельного 1215 року.

*У мені ще не викристалізувалося й не  
знайшло підтвердження розуміння того,  
що першим, безперечним є право дитини  
висловлювати свої думки, активно брати  
участь у нашому вирішенні її проблем  
і присудам їй. Коли доростемо до поваги  
і довіри, коли сама вона почне довіряти  
і скаже, на що має право, — загадок  
і помилок поменшає.*

## 38

Гаряче, розумне, виважене кохання матері до дитини дає їй право на передчасну смерть, на закінчення життєвого циклу не за шістдесят обертів Землі навколо Сонця, а по спливі однієї чи лише трьох весен. Жахлива істина для тих матерів, які не хочуть переносити тягар вагітності більше, ніж один-два рази.

— Бог дав, Бог і взяв, — каже народ, знавець природи, який знає, що не кожне зерно дає колос, не кожне пташеня народжується придатним для життя, не з кожного корінця виросте дерево.

Суперечлива думка, що чим більша смертність серед дітей пролетарів, то сильніше покоління залишається жити й зростати. Ні, погані умови, які вбивають слабких, роблять слабшими сильних і здорових. Натомість мені

видається істиною інше: що більше матір із заможних верств лякає думка про можливу смерть дитини, то менше шансів у дитини стати хоча б достатньо розвинутою фізично і так само самостійною духовно особистістю. Щоразу, коли в помальованій білою олійною фарбою кімнаті, серед лакованих меблів, я бачу білу дитинку у білій суконочці з білими іграшками, маю прикре відчуття: у цьому хірургічному залі, а не в дитячій кімнаті виховують безкровну душу в анемічному тілі.

«У білому салоні з електричними іграшками в кожному кутку можна отримати епілепсію», — каже Клодін<sup>1</sup>. Можливо, ретельніші дослідження доведуть, що перенасичення нервів і тканин світлом шкодить так само, як брак світла в похмурому підвалі.

Послуговуємося двома виразами: «свобода» і «незалежність». «Свобода», здається мені, означає «володіння»: я розпоряджаюся собою. У «незалежності» маємо виток волі, тобто чину, який народжується з прагнення. Наша дитяча кімната із симетрично розставленими меблями, наші вилізани парки не є ані місцем, де може проявитися свобода, ані майстернею, де активна воля дитини знайде інструмент для реалізації.

---

<sup>1</sup> Клодін — героїня однойменного циклу оповідань французької письменниці Сідоні Габріель Колетт (1873—1954).



Кімната малої дитини нагадує акушерську клініку, а тій диктувала умови бактеріологія. Намагаючись вберегти дитину від бактерій дифтериту, не переносьте її в атмосферу, перенасичену затхлістю нудьги і безволля. Нині не почувеш смороду пелюшок, що сохнуть, але виразно чути дух йодоформу.

*Дуже багато змін. Не тільки білий лак на меблях, але пляжі, екскурсії, спорт, скаутський рух. Це тільки початок. Дещо більше свободи, однак життя дитини і далі пригашене, придушене.*

39

«Ку-ку, бідолашне дитятко, де болить?»

Дитина заледве відшуковує зниклі сліди підсохлих подряпин, показує на місце, де міг би бути синець, якби вдарилася сильніше, досягає майстерності у вишукуванні прищиків, плямок і шрамів.

Якщо кожне «болить» супроводжує тон, жест і міміка безсилої покори, безнадійної відмови, то «фу, бе, як негарно» сполучається із виявами відрази й ненависті. Треба побачити, як немовля тримає ручку, вимашчену шоколадом, його відразу й безпорадність, поки

мама батистовою хусточкою повитирає, щоб захотілося запитати:

— Чи не краще було б, щоб дитя, вдарившись у крісло чолом, дало йому ляпаса, а під час миття, з очима, повними мила, плювалося і штурхало няньку?..

Двері — прищемить пальчика. Вікно — перехилиться і випаде, кісточка — вдавиться, стілець — перекине на себе, ніж — покалічиться, патичок — око виколе, піднесло з землі коробочку — заразиться, сірник — пожежа, згорить.

— Зламаєш руку, машина переїде, пес вкусить. Не їж слив, не пий води, не ходи босим, не бігай на сонці, застєбни пальто, зав'яжи шалика. Бачиш, не послухався! Дивися: кульгавий, дивися: сліпий. Рятуйте, кров, хто дав тобі ножиці?

Забій — це не синець, а страх перед мєнінгітом, блювота — це не диспєсія<sup>1</sup>, а ознака скарлатини. Усюди повно пасток і небезпєк, усе грізне та зловісне. І якщо дитина повірить, не з'їсть потайки фунт недозрілих сливок і, обдуривши пильність, дєсь у куточку з биттям серця не запалить сірника, якщо вона слухняна, пасивна, довірливо виконує наказ уникати будь-якого досвіду, відмовляється від зусиль, від кожного вияву волі — то що вона робитиме, коли в собі, всередині

---

<sup>1</sup> Нєстравність.

своєї духовної сутності, відчує те, що ранить, обпікає і жалить?

Чи є у вас план, як провести дитину від віку немовляти через дитинство до періоду дозрівання, коли, наче блискавка, її вразить несподівана кровотеча, а його — ерекція та нічні полюції?

Так, дитина ще смокче груди, а я вже запитую: як народжуватиме? Тому що над цим питанням і двадцять років подумати не завадить.



40

Боячись, аби смерть не відібрала у нас дитину, ми відбираємо в дитини життя; не бажаючи, щоб дитина померла, не дозволяємо їй жити. Виховані в розбещеному вседозвольному очікуванні того, що станеться, ми повсякчас поспішаємо у сповнене чарівливості майбутнє. Ліниві, не хочемо шукати краси в дні нинішньому, аби приготуватися до достойної зустрічі прийдешнього ранку, завтра саме має принести напхнення. І що оце: «Якби ж вона вже ходила, говорила», що, як не істеричне очікування?

Ходитиме, вдарятиметься об тверді краї дубових стільців. Говоритиме, перемелюючи язиком полову щоденної рутини. Хіба сьогодні дитини гірше, менш цінне, ніж прийдешнє? Якщо йдеться про важкість, воно важче.

Коли нарешті надходить завтра, чекаємо нового дня. Тому що керуємось принципом: дитина не є, а буде, не знає, але знатиме, не може, але навчиться, — який спонукає до постійного очікування.

Половина людства не існує, її життя — це жарт, наївне прагнення, перехідні почуття, смішні погляди. Діти відрізняються від дорослих, у їхньому житті чогось бракує, а чогось більше, ніж в нашому, але ця відмінність від нашого життя є реальністю, а не передбаченням. Що зробити, щоб усвідомити це й створити умови, у яких дитина могла б існувати й дозрівати?

Страх за життя дитини пов'язаний зі страхом каліцтва, страх перед каліцтвом пов'язують із необхідною для здоров'я чистотою, і пасок заборон перекидають на нове коло: чистоту й безпеку одягу, панчіх, краватки, рукавичок, черевичків. Уже йдеться не про діру на чолі, а про діру на колінах штанів, не про здоров'я і добробут дитини, а про наші амбіції та кишеню. Новий пасок заборон і наказів зрушує коло нашої власної вигоди.

— Не бігай, бо потрапиш під копита коня. Не бігай, бо замурзаєшся. Не бігай, бо в мене болить голова.

(Але ж в принципі ми дозволяємо бігати дітям: це єдина активність, яку ми їм дозволяємо.)

І ця потворна машина працює роками, руйнуючи волю, тлумлячи енергію, вщент випалюючи силу дитини.

Заради завтра ми легковажимо тим, що сьогодні її тішить, засмучує, дивує, розлючує, цікавить. Заради завтра, якого дитина не розуміє, не має потреби розуміти, у неї крадуть роки життя, чимало років.

— Діти й риби не мають права голосу.

— Зачекай, поки виростеш.

— Ого, у тебе довгі штанці. Ого-го! У тебе вже годинник. Покажись: у тебе вуса ростуть.

І дитина думає: «Я ніщо. Чимось бувають тільки дорослі. Я став трохи старшим нічим. Скільки років ще чекати? Зачекайте, ось виросту...»

Чекає й існує ліниво, чекає й задихається, чекає й криється, чекає й ковтає слинку. Прекрасне дитинство? Ні, лише нудне, а якщо і є в ньому чудові миті, то вони виборені, а часто поцуплені.

*Ані слова про загальну освіту, сільські школи, міста-парки, харцерство<sup>1</sup>. Таким це було неважливим і безнадійно далеким. Книжка узалежнена від того, якими категоріями пережитого досвіду оперує автор, яким було поле його діяльності, де навчався, на якому ґрунті зростали його думки. Тому зустрічаємо наївні думки авторитетів, тим паче іноземних.*

<sup>1</sup> Польська молодіжна організація, що, подібно до інших скаутських організацій, спирається на моральні норми християнства.

Отже, дозволяти дитині все? Ніколи, бо зі знудьгованого раба виростимо знудьгованого тирана. Забороняючи, гартуємо волю дитини, хоча б тільки в напрямку обмеження і відмов, розвиваємо її винахідливість у діях в обмеженому просторі, уміння вислизати з-під контролю, пробуджуємо критичне ставлення до життя. І це має цінність як однобічне приготування до життя. Дозволяючи «все», слідуємо за тим, щоб, вдовольняючи бажання, не притлумлювати прагнень. Там ми ослаблюємо волю, тут — отруюємо її.

Це не «роби, що хочеш», а «я зроблю, я куплю, я дам тобі все, що хочеш, тільки проси те, що я можу дати, придбати, зробити». Плачу тобі за те, щоб ти сам нічого не робив, плачу, щоб був слухняним.

— Якщо з'їси котлетку, мама купить тобі книжечку. Не ходи гуляти, дам тобі шоколадку.

Дитяче «дай», навіть лише простягнута без слів рука мають наштовхнутися на наше «ні», а від тих перших «не дам, не можна, не дозволяю» залежить ціла суттєва галузь виховання.

Мати не хоче бачити завдання, воліє ліниво, боязко відкласти на пізніше, на потім. Не хоче з'ясувати, що з виховання неможливо усунути трагічне зіткнення неприпустимого,

невиконуваного, недосвідченого бажання з досвідченою заборною, неможливо виключити ще трагічніше зіткнення двох бажань, двох прав на спільній території. Дитина хоче взяти до рота палаючу свічку — я не можу їй дозволити, вона хоче ніж — я боюся, вона тягне руку до квіткового горщика, якого мені шкода, хоче, щоб я бавилася з нею у м'яча, а я хочу читати книжку. Мусимо встановити кордони батьківських і дитячих прав.

Немовля тягнеться до склянки, мати цілує його ручку — не допомагає, дає брязкальце — не допомагає, тоді забирає спокусу геть з очей. Якщо немовля викидає ручку, кидає на землю брязкальце, шукає поглядом схований предмет, сердито дивиться на матір, питаю, хто має рацію: мати-шахрайка чи немовля, яке зневажає її?

Той, хто ґрунтовно не обміркував систему наказів та заборон, коли їх мало, розгубиться, не впорається, коли їх буде багато.

42

Сільський хлопчик Єндрик. Уже ходить. Тримається за одвірок і обережно перелазить через поріг у сіни. Із сіней, по двох кам'яних східцях, рачкує. Перед хатою зустрів kota: подивилися один на одного і розійшлися. Пере-

чепився через грудку, призупинився, дивиться. Знайшов патичок — сів, копирсається в піску. Побачив лушпиння картоплі, взяв його до рота, відчув пісок на устах — скривився, виплюнув і викинув. Знову на ногах, біжить поряд із собакою — пес брутально збив його з ніг. Скривився, щоб заплакати, але ж ні, щось пригадав собі, тягне мітлу. Мати йде по воду, схопився за її спідницю і вже майже біжить. Гурт старших дітлахів, у них візочок — дивиться; його відігнали — став збоку і дивиться. Два півні б'ються — дивиться. Посадили його у візочок, везуть — випав. Мати кличе. Так минає перша половина з шістнадцяти годин дня.

Ніхто не каже йому, що він дитина, часом відчуває, коли щось понад його сили. Ніхто не каже, що кіт дряпається, що він ще не вміє спускатися сходами. Ніхто не забороняє спілкуватися зі старшими дітьми. «Мірою того, як Єндрик підростав, усе віддалялися від хати дороги його мандрів»<sup>1</sup>.

Помиляється, часто блукає — отож набиває гупі, великі гупі, отож має шрами.

Але ж ні, не хочу виміняти надмір догляду на його відсутність. Зазначаю тільки, що однорічна сільська дитина вже живе, коли у нас дозрілий юнак лише лаштується до життя. На бога, коли ж це станеться?

---

<sup>1</sup> Цитата з оповідання «Єндрик Чайка» Станіслава Віткевича (1907).



Бронек хоче відчинити двері. Підсовує стілець. Зупиняється й відпочиває, але не просить про допомогу. Стілець важкий, хлопчик втомився. Тепер тягне його почергово то за одну, то за другу ніжку. Робота просувається повільніше, але легше. Стілець уже біля дверей, йому здається, що дістане до замка, тож вилазить на стілець, стоїть. Захитався, перелякався. Зліз зі стільця. Підсунув його до самих дверей, але збоку від клямки. Друга невдала спроба. Ані натяку на нетерплячість. Знову працює, тільки робить довші перерви. Утретє вилазить на стілець: нога вгору, хапається рукою і спирається зігнутих коліном, звисає, шукає рівноваги; нова спроба, рука хапається за край — і вже лежить на животі; пауза, кидок тілом уперед, стає на коліна, виплутує ноги з одєжини, стоїть. Бідолашні ліліпути у країні велетнів! Вічно голова задерта вгору, аби щось розгледіти. Вікно десь високо, наче у в'язниці. Аби сісти на стілець, треба бути акробатом. Напруження всіх м'язів і всього розуму, аби на решті схопитися за клямку.

Двері відчинені — зітхнув глибоко. Це глибоке зітхання з полегшенням спостерігаємо вже в немовлят після кожного напруження

волі, довготривалої напруженої уваги. Коли закінчуєш читати цікаву казку, дитина зітхає так само. Хочу, щоб ви це зрозуміли.

Такі глибокі, поодинокі зітхання доводять, що попереднє дихання було сповільненим, поверхневим, недостатнім; дитинка, затамувавши подих, дивиться, очікує, слідує, аж до вичерпання кисню, аж до отруєння тканин. Організм негайно посилає сигнал тривоги в центр дихання, настає глибокий вдих, що повертає рівновагу.

Якщо вмієте діагностувати радість дитини і її інтенсивність, неодмінно помітите, що найбільшою є радість подолання труднощів, досягнення мети, відкриття таємниці, радість тріумфу і щастя самостійності, опанування, оволодіння.

— Де мама? Нема мами. Шукай.

Знайшлася мама. Чому дитина так сміється?

— Утікай, мама тебе наздожене. Ой, ні, не можу спіймати!

Ах, яка щаслива дитинка!

Чому вона хоче повзати, ходити, вириваючись із рук? Така звична сцена: дріботить, віддаляється від няньки, бачить, що нянька біжить за нею, отож утікає, втрачає почуття небезпеки, жене наосліп в екстазі свободи — або простягнеться на землі, або, схоплена, видиратиметься з рук, хвицатиме ногами й верещатиме.

Ви скажете: надмір енергії, але це фізіологічне тлумачення, я ж шукаю психофізіологічного пояснення.

Запитую: чому дитина, коли п'є, хоче сама тримати склянку і щоб мати зовсім не торкалася рукою до неї; не хоче вже їсти, але їсть — тому що їй дозволили самій черпати ложкою? Чому радісно гасить сірники, волочить капці батькові, несе підніжок для бабусі? Наслідує? Ні, значно більше і цінніше.

— Я сам! — тисячу разів вигукує жестом, поглядом, сміхом, благанням, гнівом, слізьми.

44

— А ти вмієш сам відчиняти двері? — запитав я в пацієнта, мати якого попередила мене, що він боїться лікарів.

— Навіть в туалет, — поспіхом відповідає малий.

Я розсміявся. Хлопчик засоромився, але я засоромився більше. Я видер в нього зізнання у прихованому тріумфі і висміяв.

Неважко здогадатися, що був час, коли всі двері відчинилися перед ним, а двері до туалету не піддавалися і були для нього викликом. У цьому нагадував він молодого хірурга, який марить про виконання складної операції.

Він нікому не зізнавався, бо знає: те, що становить його внутрішній світ, не знайде відгуку в оточення. Можливо, його не раз насварили або знеохотили недовірливим питанням:

— Чого ти там крутишся, що там робиш весь час? Не чіпай, бо зіпсуєш. Негайно повертайся до кімнати.

Отож він потайки, ховаючись від усіх, працював, аж поки не відчинив.

Чи звернули ви увагу, як часто, коли в коридорі лунає дзвінок, чуєте прохання:

— Я відчиню!

По-перше, із замком вхідних дверей впротися нелегко; по-друге, так приємно визнати, що там, за дверима, стоїть дорослий, який не може зарадити собі сам і чекає, поки він, малий, допоможе.

Такі маленькі тріумфи тішать дитину, яка вже мріє про далекі подорожі, яка у мріях вже є Робінзоном Крузо на безлюдному острові, а в реальності радіє, коли їй дозволяють подивитися у вікно.

— Умієш сам вилізти на стілець?

— Умієш стрибати на одній нозі?

— Чи можеш лівою рукою спіймати м'ячик?

І дитина забуває, що не знає мене, що буду оглядати їй горло, що випишу їй ліки. Я розбудив те, що долає почуття збентеження, страху, нехоті, отож дитина радісно відповідає:

— Умію.

Чи бачили ви, як немовля тривало, терпляче, із заціпенілим обличчям, стиснутими губами і зосередженістю в очах вдягає і знімає панчішку або черевичок? Це ані розвага, ані наслідування, ані беззмістовне гайнування часу, а праця.

Як виховуватимете волю дитини, коли вона матиме три роки, п'ять, десять?



45

Я!

Коли немовля дряпається власним нігтикком, коли, сидячи, тягне до рота ногу, перевертається і, сердито роззираючись навколо, шукає винного; коли тягне себе за волосся, кривиться від болю, але поновлює спробу; коли б'є себе ложкою по голові, дивиться вгору, що ж там такого, чого воно не бачить, а тільки відчуває, — воно ще не знає себе.

Коли досліджує рухи рук; коли під час годування уважно розглядає груди; коли зненацька, прикладене до грудей, перестає їсти і порівнює ногу з грудьми матері; коли, рачкуючи, зупиняється і дивиться на підлогу, шукаючи те щось, що підносить його інакше, ніж материнські руки; коли порівнює праву ногу в панчішці з лівою — воно прагне пізнавати і дізнаватися.

Коли під час купання досліджує воду, знаходячи серед багатьох несвідомих краплин себе, краплинку свідому, відчуває велику істину, яка міститься у короткому слові «я».

Тільки картина футуриста може показати нам те, якою бачить себе дитина: пальці, кулачки, менш виразні ноги, можливо, живіт,

може, навіть голова, але тільки слабкі її контури, наче карта околиць полюса.

Ще не закінчена праця, ще повертається і нахилиється, аби побачити, що ховається ззаду, вивчає себе перед дзеркалом і роздивляється на фотографіях, знаходить то заглибину пупка, то опуклості родимок, а вже нова праця: відшукати себе серед інших. Мама, тато, пан, пані, одні з'являються часто, інші рідко; повно таємничих постатей, призначення яких є непевним, а дії сумнівними.

Заледве вирішило, що мама служить для виконання або заперечення його бажань, тато приносить гроші, а тітки — шоколадки, аж раптом у власних думках, десь у глибині себе, відкриває новий, ще більш дивовижний невидимий світ.

Далі треба відшукати себе в суспільстві, себе у людстві, себе у Всесвіті.

Ну от, волосся посивіло, а працю ще не закінчено.



46

Моє.

Де криється першоджерело цієї думки-відчуття? Можливо, зрослося з поняттям «я»? Можливо, у тому часі, коли немовля протестує проти закутування рук, бореться за них як

за «моє», а не за «я»? Якщо відбираєш у нього ложку, якою лупить по столу, можливо, відбираєш у нього не власність, а властивості, за допомогою яких рука віддає енергію, висловлюється іншим способом, через звук?

Ця рука — не зовсім його рука, а радше слухняний дух Аладіна — тримає печиво, отримуючи нові властивості, і дитина захищає її.

Якою мірою поняття власності пов'язане з поняттям більшої сили? Лук для первісних людей був не тільки власністю, але й вдосконаленою рукою, яка вражає здаля.

Дитина не хоче віддати пошматований журнал, тому що досліджує, тренується, бо такий матеріал, як рука, є знаряддям, котре не видає звуків, не має смаку, натомість укупі з дзвіночком лунає, вкупі з булочкою дарує приємне відчуття смаку.

Лише пізніше настає час імітації, емуляції<sup>1</sup>, відокремлення. Бо власність будить повагу, збільшує вартість, дає владу. Без м'ячика стояв би в тіні, ніким не зауважений, а з м'ячиком можу, незалежно від заслуг, посісти в грі чільне місце; якщо маю шабельку — стану офіцером, а не рядовим; отримуючи віжки, стає кучером, а конем буде той, у кого віжок немає.

Дай мені, дозволь, поступися — прохання, яке лоскоче амбіції.

---

<sup>1</sup> Емуляція (лат. *aemulatio*) — суперництво, бажання перевершити інших.

Дам або не дам, залежно від примхи, бо це — моє.

47

Хочу мати — маю, хочу знати — знаю, хочу моти — можу: три розгалуження єдиного стовбура волі, які сягають корінням двох почуттів — задоволення і незадоволення.

Немовля намагається пізнати себе, живий і мертвий світ, що його оточує, бо з цим пов'язаний його добробут. Запитуючи: «Що це?» — словами чи поглядом, не назви прагне, а оцінки.

— Що це?

— Фу, кинь, це бека, цього не можна брати до рук.

— Що це?

— Це квітка. — І усмішка, і лагідний вираз обличчя, і схвалення.

Коли дитина розпитує про предмет, котрий нас не цікавить, і чує лише назву, без чуттєвої мімічної кваліфікації, трапляється, що зиркає на матір здивовано, ніби розчарована, повторює назву, розтягуючи слово, не впевнена, що робити з почутою відповіддю. Мусить набути досвіду, аби зрозуміти, що поруч із жаданим і небажаним існує світ нейтральності.

— Що це?

— Вата.



— Вааата? — І вдивляється в обличчя матері, очікуючи вказівок, що думати про це.

Якби я подорожував в товаристві тубільця субтропічним лісом, я б так само, зауваживши рослину з невідомими мені плодами, запитав: «Що це?» — а він, зрозумівши запитання, відповів би мені вигуком, гримасою чи посмішкою, що це отрута, смачний фрукт чи непотріб, який не варто класти до наплічника.

Дитяче «що це?» означає «яке воно? для чого потрібне? яку користь можу з нього отримати?».

## 48

Поширена, але повчальна сценка.

Зустрічаються двійко малюків, що не навчилися ще твердо стояти на ногах; у одного м'ячик або пряник, друга дитина хоче відібрати.

Матері прикро, що її дитина видає щось в іншої, не хоче дати, поділитися, «позичити». Це дискредитує її, бо поведінка дитини не відповідає ustalеним нормам поведінки.

У сценці, про яку йдеться, події можуть відбуватися у три способи.

Одна дитина забирає, друга — дивиться здивовано, потім переводить погляд на матір, очікуючи оцінки незрозумілої ситуації.

Або: одна дитина намагається забрати, але коса знаходить на камінь — атакована дитина ховає бажаний предмет за спиною, відпихає нападника, збиває його з ніг. Матері поспішають на допомогу.

Або: діти дивляться один до одного, лякливо наближуються, одна дитина невпевнено простягає руку, друга кволо захищається. Конфлікт починається тільки після довгого розхитування.

Тут відіграє роль вік обох дітей, їхній життєвий досвід. Дитина, яка має старших братів та сестер, яка багато разів вже захищала свої права чи власність, деколи атакує першою. Але, відкинувши випадковості, спостерігаємо дві різні організації, два людських різновиди: активний і пасивний.

— Він добрий, усе віддасть.

Або:

— Телепень, усе дозволяє забрати.

Це не доброта і не глупота.



Лагідність, слабша життєва напористість, нижчий політ волі, страх діяльності. Уникнення різких рухів, живого досвіду, важких завдань.

Менше роблячи, здобуває менше фактичного досвіду, отже, змушена більше довіряти, частіше поступатися.

Чи це слабший інтелект? Ні, просто інший. Пасивна дитина — менше синців і прикрих помилок, отож їй бракує їхнього болісного досвіду, але, отриманий, цей досвід краще запам'ятовується. Активна дитина — більше гуль і помилок, може швидше забувати про них. Перша дитина переживає менше й повільніше, але переживає.

Пасивна дитина зручніша. Залишена на самоті, не випаде з візка, але непокоїться з будь-якого приводу, заплакавши, швидко заспокоїться, не вимагає надто наполегливо, менше ламає, рве і нищить.

Дай! — не протестує. Одягни, візьми, зніми, з'їж — слухається.

Дві сцени...

Дитина не голодна, але на денці тарілки залишилася ложка каші, отож мусить з'їсти, тому що кількість їжі визначив лікар. Неохоче відкриває ротика, довго й ліниво жує, повільно, із зусиллям ковтає. Друга дитина не голодна — зціплює зуби, енергійно мотає головою, відпихає, випльовує, захищається.

А виховання?

Оцінювати дитину з огляду на два полярно протилежні типи особистості — це наче на засаді властивостей окропу і льоду розповідати про воду. Шкала має сто градусів, де помістити твою дитину? Але мати знає, що вроджене, а що вироблене наполегливою працею, і має пам'ятати: все, що досягнуте

тренуванням, наполегливістю, примусом, — нетривке, непевне, нестабільне. А коли слухняна, «хороша» дитинка раптом стає впертою і норовливою, не варто сердитися, що дитина є тим, чим вона є.

## 50

Селянин, що задивляється на небо і землю, на плоди й творіння землі, знає межу можливостей людини. Кінь швидкий, лінивий, боязкий, норовливий; курка несе яйця; корова дає молоко; ґрунт родючий і безплідний, літо дощове, зима безсніжна. Повсякчас він зіштовхується з тим, що можна трохи змінити чи значно покращити доглядом, працею в поті чола, батогом, але трапляється, що й нічим не подолати.

Міщанин має перебільшене уявлення про людські можливості. Картопля не вродила, але є, тільки треба більше за неї заплатити. Зима — вбирається в хутро, дощ — в калоші, посуха — поливають вулицю, щоб не було порошу. Усе можна придбати, усьому можна зарадити. Дитина хворіє — лікар, погано навчається — репетитор. А книжка, розповідаючи, як потрібно діяти, дає оманливе враження, що всього можна досягти.

Як тут повірити, що дитина мусить залишатися тим, чим є, або, як кажуть французи,

що екзему можна вибілити, але не можна вилікувати?

Прагну відгодувати худу дитину — роблю це повільно, обережно, і вдалося: набрала кілограм ваги. Але вистачить незначної хвороби, нежиті чи невчасно спожитої грушки, і пацієнт втрачає кілограм ваги, здобутий такими зусиллями.

Літні табори для вбогих дітей. Сонце, ліс, річка, дітлахи насолоджуються веселощами, опікою, добротою. Учора — малий дикун, а сьогодні — активний учасник розваг. Спонтелічений, боязкий і отупілий, уже за тиждень — сміливий, жвавий, ініціативний і співучий. Одна дитина змінюється щогодини, інша — щотижня, третя — жодної зміни. Це не диво і не відсутність дива: те, що було в дитині і чекало, розкрилося, а те, чого нема, так і не з'явилося.

Вчу дитину із затримкою інтелекту: два пальці, два гудзики, два сірники, дві монетки — два. Уже вміє рахувати до п'яти. Але щойно змінив черговість запитань, інтонацію, жест — знову не знає, не вміє.

Дитина з вадю серця. Лагідна, повільна в рухах, розмові й сміху. Їй бракує дихання, кожен жвавіший рух викликає кашель, страждання, біль. Вона мусить бути такою.

Материнство ушляхетнює жінку, коли вона жертвує собою, відмовляється від себе, і деморалізує, коли, прикриваючись удаваням

благом дитини, віддає її на поталу своїм амбіціям, вподобанням, звичкам.

Моя дитина — це моя власність, мій раб, мій хатній песик. Почухаю її між вушками, погладжу по гривці, прикрашу стрічечками і поведу на прогулянку, тренуватиму, щоб була розумною і слухняною, а коли набридне:

— Іди бавитися. Іди вчитися. Уже час спати!

Здається, у цьому полягає лікування істерії:

— Ви стверджуєте, що ви півень. Можете залишатися півнем, тільки попрошу не кукурикати.

— Ти запальний, — кажу хлопчику. — Добре, бийся, але не надто сильно, злися, але тільки раз на день.

Якщо бажаєте, у цьому єдиному реченні вмістився цілий метод виховання, яким я послуговуюся.

## 51

Бачиш того малюка, який бігає, кричить, копирсається в піску? Він стане колись відомим хіміком, зробить відкриття, яке принесе йому визнання, видатне становище, багатство. Так, поміж вечіркою і балом раптом замислиться він, замкнеться, лиходій, в лабораторії і вийде звідти вченим. Хто б міг сподіватися?

Бачиш іншу дитинку, яка сонним поглядом байдуже приглядається до гри однолітків? Позіхнула, підвелася — можливо, підійде до розвеселених дітей? Ні, знову сіла. І вона буде знаменитим хіміком, зробить відкриття. Дивовижно: хто б міг припустити?

Ні, ані малий розбишака, ані ледар не стануть вченими. Один стане вчителем фізкультури, другий працюватиме на пошті.

Це перехідна мода, помилка, непорозуміння, що все, нічим не видатне, здається нам хибним, неважливим. Ми одержимі безсмертям. Якщо хтось не доріс до пам'ятника на центральній площі, прагне, щоб його ім'ям принаймні назвали вуличку, хоча б зробили пам'ятний напис. І якщо не чотири шпальти посмертно, то хоча б згадка в тексті: «Брав активну участь... Широкі кола громадськості співчують».

Вулиці, лікарні, притулки колись носили імена святих опікунів, і це мало сенс, потім — імена меценатів, і це було ознакою часу, сьогодні — назви на честь учених і митців, і сенсу в цьому жодного. Уже повстають пам'ятники ідеям, безіменним героям, тим, на чиїх могилах немає надгробків.

Дитина — це не лотерейний білет, на який повинен випасти виграш у формі портрету в залі засідань магістрату чи бюсту у фойє театру. У кожній дитині є своя іскра, яка може розпалити вогнище щастя й істини, яка може

в десятому поколінні вибухнути пожежею генія і осяяти власний рід, подарувавши людству світло нового сонця.

Дитина — це не ґрунт, зораний спадковістю під засів життя, ми тільки можемо допомагати росту того, що сильними рухами проростатиме ще до першого її подиху.

Визнання потрібне новим сортам тютюну і маркам вина, але не людям.

## 52

Отже, фатум спадковості, визначена доля, банкрутство медицини й педагогіки? Гучні фрази пронизують блискавками.

Я назвав дитину щільно списаним пергаментом, засіяною землею, але покиньмо порівняння, які вводять в оману.

Існують випадки, у яких за нинішнього стану знань ми безсилі. Їх уже трохи менше, ніж учора, але вони є.

Існують випадки, у яких ми безпорадні за нинішніх умов життя. Їх трохи менше.

Ось дитина, якій найкращі наміри і найбільші зусилля не надто зарадять. А ось інша, яка отримала багато, але умови стають на перешкоді реалізації можливостей. Одній людині село, горе, море можуть принести небагато, другій допомогли б, але ми не можемо їх надати.



Коли зустрічаємо дитину, яка марніє через брак догляду, повітря, одягу, не звинувачуємо батьків. Коли бачимо дитину, покалічену надмірною опікою, перегодовану, перегріту, яку ретельно оберігають від найменших небезпек, ми схильні винуватити матір, бо нам здається, що зі злом легко впоратися, аби було бажання зрозуміти. Ні, треба дуже багато мужності, щоб не безплідною критикою, але вчинками опиратися звичаям, що панують у класі, верстві суспільства. Якщо там мати не має часу вмити дитину, витерти їй носа, то тут не може дозволити їй бігати у подертих черевичках, із замурзаним личком. Якщо там попри сльози забирають зі школи і віддають працювати, тут із не менш болючими почуттями змушені відсилати до школи.

— Зіпсується дитина без школи, — каже одна, відбираючи книжку.

— Зіпсується мені дитина в школі, — каже інша, купуючи півпуда нових підручників.

## 53

Для широкого загалу спадковість є фактом, який перебиває усі зустрінуті винятки, а для науки це загадка, яку розв'язують у процесі досліджень. Існує розмаїта література, що намагається відповісти лише на одне пи-

тання: чи дитина батьків із туберкульозом народжується хворою, чи тільки має схильність до хвороби, чи заражується після народження? Міркуючи про спадковість, чи брали ви до уваги такі прості факти, що крім спадковості на хвороби існує спадковість на здоров'я, що приналежність до однієї родини не є запорукою успадкованих «плюсів» та «мінусів», сильних та слабких сторін — не є чимось неминучим. Здорові батьки народжують першу дитину, друга буде дитиною сифілітиків, якщо батьки захворіють на цю недугу, третя буде дитиною сифілітиків-туберкульозників, якщо батьки заразилися ще й сухотами. Ці троє дітей — чужі люди: без тягаря спадковості, з ним і з подвійним тягарем. І навпаки: якщо хворий батько вилікувався, з двійка дітей перша є дитиною хворого, друга — здорового тата.

Чи нервова дитина є такою через нервових батьків? Чи тому, що так вихована? Де пролягає межа між нервовістю та вразливістю нервової системи, духовною спадковістю?

Батько-гультай народжує сина-марнотратника чи надихає його своїм прикладом? Скажи мені, хто тебе народив, і я скажу тобі, ким ти є. Але не завжди.

Скажи мені, хто тебе виховав, і я скажу, хто ти є — і це не так.

Чому в здорових батьків народжуються слабкі нащадки? Чому в порядній родині

виростає злодій? Чому звичайна родина дає видатного нащадка?

Водночас із дослідженнями на терені спадковості потрібно проводити дослідження виховання, і тоді, можливо, не одна таємниця буде розкритою.

Середовищем виховання я називаю дух, що панує в родині, коли окремі члени родини не можуть посідати довільної позиції в ставленні до нього. Цей дух змушує до підкорення, не терпить спротиву.

## 54

Догматичне середовище.

Традиція, авторитет, ритуал, наказ, який не підлягає запереченню, примус як життєвий імператив. Дисципліна, порядок і надійність. Повага, душевна рівновага, безтурботність внаслідок володіння собою, почуття стійкості, невразливості, упевненості в собі і правильності вчинків. Самообмеження, володіння собою, праця як обов'язок, моральність як звичка. Розважливість аж до пасивності, до ігнорування прав та істин, які не вписуються в рамки традицій, освячених авторитетами, які не стали механічним шаблоном дій.

Якщо впевненість у собі не перейде в свавілля, простота — в простацтво, то середови-

ще виховання буде плідним: зламає дитину, чужу йому духом, або вирізьбить справді чудову людину, яка буде шанувати своїх суворих керманичів, бо не бавилися нею, а провадили тернистим шляхом до чітко окресленої мети.

Несприятливі умови, фізичні навантаження не змінюють духовної суті цього середовища. Сумлінна робота переходить у важку працю, спокій — у зречення, у сталеву волю виживання, деколи в несміливість та покору, з якою завжди товаришує впевненість у власних переконаннях та довіра. Апатія та енергія — це не слабкість, а сила, яка відмітає чужу злу волю геть.

Догмою може стати земля, релігія, вітчизна, цнотливість і гріх, може стати наука, суспільно-корисна і політична діяльність, багатство, боротьба, так само як Бог може стати героєм, або ідолом, або лялькою. Головне не в що, а як віриш.



55

Ідейне середовище.

Його доблесть не в загартуванні духа, а в наполегливості, напорі, дієвості. Тут не працюють, а радісно діють. Творять, а не вичікують. Немає примусу, але є бажання, немає догм, але є завдання. Немає розваги — є натхнення, ентузіазм. Ним керує відразу до бруду і моральний

естетизм. Трапляється, що людина зненавидить на хвилину, але ніколи не буде зневажати. Толерантність — це не половинчастість власних переконань, але повага до людської думки, радість від вільного ширяння на різних висотах у різних напрямках, польоту вгору і вниз, наповнення собою простору. Відважна у власних вчинках, людина пожадливо вслуховується у відлуння чужих молотків, із цікавістю очікує нових дивовиж і несподіванок, відкриттів, оман, боротьби, вагання, стверджень та заперечень.

Якщо догматичне середовище сприяє вихованню пасивної дитини, ідейне середовище надається для вирощування активних дітей. Гадаю, у цьому джерело багатьох прикрих несподіванок: одній дитині дають десять заповідей, вирізьблених в камені, тоді як вона хоче випалити їх власним вогнем у грудях, другу змушують дошукуватися істин, які краще б їй отримати готовими. Можна не побачити цього, коли наближаєшся до дитини зі словами: «Я зроблю з тебе людину» замість вдумливого: «Чим ти можеш стати, людино?»



56

Середовище спокійного проживання.

Маю стільки, скільки мені потрібно: отже, мало як ремісник чи службовець, і, отже, ба-

гато — як власник великих маєтків. Хочу бути тим, ким я є: отже, майстром, начальником станції, адвокатом, письменником. Робота — це не служба, не посада, мета, а засіб для отримання вигод і бажаних умов.

Спокій, безтурботність, позитивні емоції, привітність, доброта, стільки тверезості, скільки потрібно, стільки самопізнання, скільки здобувається без зусиль.

Немає ані *наполегливості* в утриманні результатів, ані *наполегливості* в пошуках та прагненнях.

Дитина дихає внутрішнім спокоєм, лінивим звичаєм, що містить минуле, поблажливістю до нинішніх діянь, чарівністю простоти, що її оточує.

Може бути всім: самостійно, із книжок, розмов, зустрічей, життєвого досвіду вона снує матерію власного світогляду, обирає власну дорогу.

Додам взаємне кохання батьків: дитина рідко відчуває його відсутність, якщо його немає, але всотує, якщо воно є.

«Тато сердиться на маму, мама не розмовляє з татом. Мама плакала, тато грюкнув дверима» — це та хмара, яка затуляє блакитне небо і охоплює морозною тишею нетерплячий гамір дитячої кімнати.

У вступі я сказав: «Вимагати від когось готових думок — це наче порадити іншій жінці народити твою власну дитину».

Можливо, багатьом з вас спало на думку: «А чоловік? Хіба його дитину народжує не інша жінка?»

Ні, не інша, а кохана.



57

Середовище досягнень і кар'єри.

І знову йдеться про наполегливість, але вона впливає не з внутрішньої потреби, а з холонокровного розрахунку. Тут немає прагнення наповнити життя змістом, є тільки вдавана форма, використання чужих цінностей заради власної вигоди, штучне маскування внутрішньої порожнечі. Гасла, на яких можна заробити, умовності, яким треба підкорятися.

Не цінність, а спритна реклама. Життя не як праця чи відпочинок, а як винюхування і полювання. Незаповнена порожнеча, хижість, шумовиння, пиха й запобігання, заздрість, гнів і злостивість.

Тут дітей ані виховують, ані люблять, тут тільки прицінюються, втрачають і заробляють, купують і продають. Кивок, усмішка, потиск руки — усе прораховане, ясна річ, навіть шлюб і народження дітей. Заробляють на грошах, службовому просуванні, замовленнях, зв'язках у «суспільстві».

Якщо в подібному середовищі і виростає додаткова вартість, то іноді з'ясовується, що це тільки оманливе враження, що це тільки більш майстерна гра, краще допасована маска. Однак трапляється, що в цьому середовищі розкладання і гангрени, у муках і душевному сум'ятті виростає «троянда на гною». Такі випадки свідчать, що окрім визнаного закону впливу виховання існує ще один — закон антитези. Бачимо його на прикладах, коли скнара виховує марнотратника, безбожник — вірянина, боягуз — героя, чого самою «спадковістю» не можна пояснити.

## 58

Закон антитези спирається на силу, котра протистоїть впливам, які походять із різних джерел, використовують різні засоби. Це захисний механізм опору, самооборони, інстинкт самозбереження душі, чутливий, автоматичний.

Якщо моралізаторство вже остаточно дискредитоване, то вплив прикладу і середовища досі користується безоглядною довірою у вихованні. Чому ж вони так часто підводять?

Запитую, чому дитина, почувши лайливе слово, прагне його повторювати, незважаючи на заборону, а піддавшись погрозі, все одно запам'ятовує його?



Де джерело тієї на позір злої волі, коли дитина впирається, хоч з легкістю може поступитися?

— Убери пальто.

— Ні, хочу йти без пальта.

— Одягни рожеву сукню.

— Власне, хочу одягти блакитну.

Якщо не наполягатимеш, дитина послухається, якщо будеш наполягати, проханням чи погрозами, — стоятиме на своєму і поступиться тільки з примусу.

Чому, найчастіше в період дозрівання, наше банальне «так» наштовхується на дитяче «ні»? Чи не є це одним із проявів того глибокого опору внутрішнім спокусам, які могли також бути зовнішніми?

«Сумна іронія, яка наказує цнотливості жадати гріха, а злочину — марити про непорочність»<sup>1</sup>.

Переслідувана віра здобуває найпалкіших прихильників. Бажання приспати народну самосвідомість успішно її пробуджує. Можливо, я змішав тут факти з різних царин, проте достатньо, що особисто для мене гіпотеза про закон антитези пояснює чимало парадоксальних реакцій на педагогічні стимули і стримує від численних, частих і сильних впливів навіть у найбільш бажаному напрямі.

---

<sup>1</sup> Цитата з роману «Абат Жуль» французького письменника Октава Мірбо (1848—1917).

*Душа родини? Згода. Але де дух епохи?  
Затримався коло кордонів розтопаної  
свободи, і ми боязко ховали від нього  
дитину. «Легенда молоді Польщі» Бжозов-  
ського<sup>1</sup> не врятувала мене від вузького  
погляду на життя.*

## 59

Чим є дитина? Принаймні є тільки в матеріальному сенсі? Організм, що зростає. Правильно. Але приріст ваги і збільшення росту — це тільки одне явище серед інших. Науці вже відомі деякі показники цього росту: він нерівномірний, з періодами пришвидшеного й сповільненого темпу; ми знаємо, що дитина не тільки росте, але й змінює пропорції.

Широкий загаль не знає і цього. Мати часто викликає лікаря, нарікаючи, що дитина змарніла, схудла, тіло її стало млявим, личко і голівка зменшилися. Не знає, що немовля, входячи в період раннього дитинства, втрачає жирові відкладення, що з розвитком грудної клітки голова ніби ховається в плечах, вони

---

<sup>1</sup> Станіслав Бжозовський (1878—1911) — польський філософ, літературний критик, письменник; у своїй праці «Легенда молоді Польщі», 1909) критикує польську інтелектуальну культуру, літературу і мистецтво модернізму.

стають ширшими, що частини тіла й органи розвиваються по-іншому, що мозок, серце, шлунок, череп, око, кістки кінцівок ростуть по-іншому. І якщо було б інакше, то доросла людина нагадувала б монстра із величезною головою на короткому, опецькуватому тулубі і не могла б ходити на двох розжирілих валках ніг, бо зміна пропорцій означає ріст.

Маємо кілька десятків тисяч вимірювальних показників, кілька не зовсім подібних між собою графіків середньостатистичного росту, нічого не знаємо про те, яке значення мають пришвидшення, спізнення і порушення розвитку. Бо, знаючи п'яте через десяте в анатомії росту, не знаємо його фізіології, бо старанно обстежували лише хвору дитину і тільки віднедавна почали звідала приглядатися до здорової. Тому що протягом століття нашою лабораторією є лікарня, а не заклад виховання.

60

Дитина змінилася. Щось сталося з нею. Мати не завжди може вказати, у чому полягає ця зміна, натомість має готову відповідь на запитання, чому цю зміну потрібно приписати.

— Дитина змінилася після прорізування зубок, після щеплення проти віспи, після відлучення від грудей, після того, як впала з ліжка.

Уже ходила — раптом припинила ходити; белькотіла, щоб посадили її на горщик, — і знову пісяється, «нічого» не їсть; неспокійно спить, мало або забагато; почала вередувати; стала надто рухливою чи млявою, схудла.

Інший період.

Після вступу до школи, після повернення з села, після кору, після рекомендованих ванн, після того як перелякалася пожежі. Зміна не тільки в сні й апетиті, зміна характеру: раніше слухняна — тепер свавільна, раніше уважна — зараз роззявкувата й лінива. Бліда, горбиться, має якісь бридкі звички. Можливо, завинили погано виховані друзі? Можливо, навчання виснажує? Можливо, захворіла?

Дворічна праця в сиротинці (радше спостереження за дітьми, аніж дослідження їх) дозволила мені виснувати, що все відоме під назвою «неврівноваженість періоду дозрівання» дитина переживає декілька разів у слабкіше виражених формах; це також «критичні» роки, тільки менш кидаються в очі, а отже, не вивчені до кінця.

Намагаючись виробити єдиний погляд на дитину, деякі науковці схильні розглядати цей період як виснаження організму. Звідси більша потреба у сні, низький імунітет проти хвороб, вразливість органів, слабка психічна витривалість. Правильний погляд, але не для всіх етапів розвитку. Дитина іноді буває сильною, жвавою, веселою, а іноді слабкою,

втомленою й похмурою. Якщо в критичний період захворіє, ми схильні вважати, що хвороба вже гніздилася в ній, а я думаю, що хвороба розвинулася в ділянці, тимчасово ослабленій, або ж очікувала у сховку на найкращі умови для нападу, або ж випадково залетіла ззовні і загостювала, не наштовхнувшись на опір організму.

Якщо в майбутньому не будемо ділити цикли життя на штучні: немовля, дитина, юнак, дозріла людина і людина похилого віку, основою для поділу буде не ріст і зовнішній розвиток, а ще невідоме нам глибинне перетворення усього організму, про яке говорив Шарко<sup>1</sup> в доповіді про еволюцію артриту, від колиски до труни, протягом двох поколінь.

## 61

Між першим і другим роком життя дитини батьки часто змінюють родинного лікаря. Я теж отримував у такі часи матерів пацієнтів, що нарікали на попередника, який начебто невміло опікувався їхньою дитиною, і навпаки — матері відмовлялися від мене, звинувачу-

---

<sup>1</sup> Жан Мартін Шарко (1825—1893) — французький невролог світової слави, що використовував у лікуванні хворих гіпноз і сугестивність.

чуючи в тому, що той чи інший несподіваний симптом виник внаслідок моєї недбалості. І перші, і другі мають рацію в тому, що лікар вважав немовля здоровим, аж раптом виникла непередбачена, непомічена інфекція. Однак досить терпляче перечекати критичний момент, і дитина з незначним тягарем спадковості незабаром повернеться до втраченої рівноваги, а дитина з обтяженою спадковістю почне одужувати — і знову продовжиться спокійний розвиток молодого життя.

Якщо ж у цьому першому або в другому періоді втрутитися і вжити певних заходів, власне їм припишуть покращення стану. І якщо нині вже відомо, що покращення при запаленні легень або тифі настає після закінчення циклу хвороби, то непорозуміння будуть тривати, поки ми не встановимо черговості етапів розвитку дитини, не окреслимо індивідуальних профілів розвитку для дітей різного типу.

Крива розвитку дитини має свої весні й осені, періоди напруженої роботи і відпочинку задля доповнення, закінчення поспішно виконаної роботи і приготування запасів для подальшої розбудови. Семимісячний плід вже здатний до життя, хоча й дозріває ще два довгих місяці (майже четверта частина вагітності) в лоні матері.

Немовля, яке протягом першого року потроює вагу, має право на відпочинок. Блискавично пройдений шлях, яким відбувається

його психічний розвиток, також дає йому право дещо забути з того, що вміло, а ми передчасно вважали стабільним здобутком.

## 62

Дитина не хоче їсти.

Маленька арифметична задачка.

Дитина народилася з вагою 8 із чимось фунтів, за рік, потроївши вагу, важить 25 фунтів. Якщо б вага мала зростати в такому ж темпі, наприкінці другого року дитина важила б  $25 \text{ фунтів} \times 3 = 75 \text{ фунтів}$ . Наприкінці третього року життя —  $75 \text{ ф.} \times 3 = 225 \text{ ф.}$ . Наприкінці четвертого року —  $225 \text{ ф.} \times 3 = 675 \text{ фунтів}$ . Наприкінці п'ятого року —  $675 \text{ ф.} \times 3 = 2025 \text{ ф.}$

Це п'ятирічне чудовисько (важить 2000 фунтів), споживаючи щодня  $1/6$ — $1/7$  своєї ваги, як немовлята, щодня вимагало б 300 фунтів продуктів.

Дитина їсть мало, дуже мало, багато, дуже багато в залежності від механізмів росту. Крива ваги показує ріст повільний або швидкий, інколи не змінюючись протягом місяця. Вона невблаганна у своїй послідовності: під час хвороби протягом кількох днів дитина втрачає вагу, протягом наступних кількох днів набирає згідно з внутрішнім наказом, який проголошує: «Стільки, і не більше». Коли здорова

дитина, що недоїдає, зростаючи у вбогості, переходить на нормальне харчування, протягом тижня набирає недостатню вагу і приходять до норми. Якщо зважувати дитину щотижня, за певний час вона починає вгадувати, схуднула вона чи набрала вагу:

— Минулого тижня схуднула на триста грамів, сьогодні, мабуть, наберу п'ятдесят. Сьогодні важитиму менше, бо не їла ввечері. Знову поправилася, дякую...

Дитина хоче догодити батькам, тому що прикро засмучувати маму, тому що задоволення батьківської волі приносить численні вигоди. Отож, якщо не з'їсть котлету, не вип'є молока, це означає, що не може. Якщо змушувати, повторювані що якийсь час розлади шлунка і дієта регулюватимуть нормальний приріст ваги.

Принцип: дитина повинна їсти стільки, скільки хоче, ані менше, ані більше. Навіть при посиленому харчуванні хворої дитини дієту варто складати тільки за її участі, а лікування проводити під її контролем.

## 63

Примушувати дітей спати, коли їм не хочеться цього, — це злочин. Таблиця, яка проголошує, скільки годин сну потрібно дитині, —



це нісенітниця. Встановити кількість годин для певної дитини легко, якщо маєш годинника: скільки годин спить, не прокидаючись, аби прокинутися виспаною. Наголошую: виспаною, а не бадьорою; існують періоди, коли дитині потрібно більше спати, а є й такі, коли дитина хоче не спати, а полежати в ліжку, бо втомилася.

Період втоми: ввечері неохоче йде до ліжка, бо їй не хочеться спати, зранку неохоче встає з ліжка, бо не хочеться прокидатися. Увечері вдає, що не хоче спати, тому що їй не дозволяють вирізати картинки лежачи, бавитися кубиками чи лялькою, вимикають світло і забороняють розмовляти. Зранку вдає, що спить, тому що їй наказують негайно прокидатися і вмиватися холодною водою. Як радісно дитина тішиться будь-якому кашлю, підвищеній температурі, коли дозволяють полежати в ліжку і не спати!

Період спокійної врівноваженості: швидко засинає, але прокидається вдосвіта, сповнена енергії, потреби руху і бурхливої діяльності. Ані похмуре небо, ані холод в кімнаті її не лякають: боса дитина, в нічній сорочці, розігріється, стрибаючи по столу та стільцях. Що робити? Вкласти спати пізно, навіть — о, жахіття! — об одинадцятій, дозволити бавитися в ліжку. Я запитую, чому розмова перед сном повинна «розбудити зі сну», а нервовість, що попри все доводиться бути неслухняною, «не будить»?

Принцип — правильність якого не обговорюємо — засинати рано, батьки заради влас-

ної зручності свідомо переробили на інший: що більше сну, то більше здоров'я. До ледачої нудьги дня додається дратівлива нудьга вечірнього очікування сну. Важко уявити собі більш деспотичний, на межі з тортурами, наказ, аніж:

— Спи!

Люди, які пізно лягають спати, іноді хворіють, тому що гайнують ночі в пияцтві і розпусті, а сплять мало, оскільки змушені ходити на роботу і прокидатися вчасно.

Неврастенік, який одного разу прокинеться вдосвіта, добре почуває себе, тільки піддавшись самонавіюванню.

Те, що дитина рано йде до ліжка, менше перебуває при штучному освітленні, — зовсім не великий плюс у місті, де при перших променях сонця вона не може вибігти в поле, а лежить при спущених жалюзі, вже розледачіла, вже похмура, вже вередлива. Не найкращий початок дня...

Тут, у кількадесяти рядках, як і у всіх попередніх порушених в цій книжці питаннях, неможливо уповні розвинути тему. Моє завдання — розбудити увагу...

64

Що таке дитина як душевна організація, відмінна від нашої? Які її риси, потреби, які

вона приховує непомічені можливості? Чим є ця половина людства, що мешкає разом і поруч із нами у трагічному роздвоєнні? Звалюємо на неї тягар обов'язків людини прийдешньої, не надаючи жодного права людини нинішньої.

Якщо поділити людство на дорослих та дітей, а життя — на дитинство й дорослість, то цієї дитини на світі і в житті чимало, навіть дуже багато. Однак заклопотані власною боротьбою, власними турботами, не зауважуємо її, як раніше не зауважували жінок, селян, гноблених прошарків суспільства і народів. Ми влаштувалися так, щоб діти якнайменше нам перешкоджали, якнайменше здогадувалися, чим ми насправді є і що насправді робимо.

У одному паризькому сиротинці я бачив два поруччя сходів: високе — для дорослих, низьке — для дітей. Оце й усе: геній винахідника вичерпав себе на шкільній парті. Це мало, дуже мало. Погляньте на жалюгідні майданчики для дітей з вищербленою склянкою на заіржавілому ланцюзі біля колодязя — у парках шляхетних європейських столиць.

Де будинки й парки, майстерні та лабораторії, знаряддя праці й пізнання для дітей — людей прийдешнього? Ще одне вікно, ще один коридорчик, який відділяє клас від туалету, — оце й усе, що дала архітектура, ще коник клеєний і бляшана шабелька — стільки дала промисловість, картини на стінах і вишивка — небагато; є казка, але не ми її придумали.

На наших очах з наложниці виросла жінка-людина. Століттями з примусу вона виконувала нав'язану їй роль, відповідала образу, створеному свавіллям та егоїзмом чоловіка, який не хотів бачити жінки-працівниці, як сьогодні ми ще не бачимо дитини-працівниці.

Дитина ще не говорить від свого імені, вона все ще слухняна.

Дитина — сто масок, сто ролей здібного актора. Інша — з матір'ю, інша — з батьком, бабусею, дідусем, інша — із суворим і лагідним вчителем, інша — у кухні, у товаристві однолітків, інша — у стосунку до багатих та бідних, інша — в щоденному та святковому одязі. Наївна та хитра, покірنا та пихата, лагідна та мстива, добре вихована та свавільна, уміє так сховатися до певного часу, так замуруватися в собі, що обдурює нас та використовує.

У галузі інстинктів їй бракує лише єдиного, який існує, але ще нечітко, наче імла еротичних очікувань.

У галузі почуттів вона перевищує нас силою, тому що не виробила гальм.

У галузі інтелекту — щонайменше дорівнює нам, от тільки бракує їй досвіду.

Тому так часто доросла людина буває дитиною, а дитина — дорослою людиною.

Уся різниця в тому, що дитина не заробляє собі на життя, а, перебуваючи на нашому утриманні, мусить підкорятися.

*Дитячі будинки вже менше подібні на казарми й монастирі; це майже лікарні. Є гігієна, але немає усмішки, радості, несподіванки, витівок — усе дуже статечно, якщо не суворо. Їх іще не зауважила архітектура, бо не існує «дитячого стилю». Дорослий фасад споруди, дорослі пропорції, старечий холод деталей. Французи кажуть, що Наполеон замінив барабаном дзвін монастирського виховання, і мають рацію; додаю, що над духом сучасного виховання тяжіє фабричний свисток.*

## 65

Недосвідчена дитина.

Приклад і спроба тлумачення.

— Я скажу мамі на вушко, — і, обіймаючи матусю за ший, шепоче таємничо: — Хай матуся запитав лікаря, чи можна мені з'їсти булочку (шоколадку, компот).

При цьому дивиться на лікаря, кокетуючи посмішкою, щоб підкупити, виблагати дозвіл.

Старші діти говорять на вухо пошепки, менші — звичайним голосом...

Була мить, коли оточення визнало дитину достатньо дорослою для моралі:

— Існують бажання, яких не можна вимовляти. Вони бувають двох різновидів: одні —

яких узагалі не можна мати, а якщо вони такі є, треба їх соромитися; другі — припустимі, але тільки серед своїх.

Негарно втручатися в розмову, негарно, коли вже з'їв цукерку, просити іншу. Іноді взагалі негарно просити цукерку, треба чекати, поки дадуть.

Негарно пісяти в штанці, але й негарно казати: «Хочу сю-сю», бо будуть сміятися. Щоб не сміялися, потрібно сказати на вухо.

Іноколи негарно питати вголос, як-от:

— Чому в пана немає волосся?

Пан розсміявся, усі розсміялися. Питати про це можна, але на вухо.

Дитина не відразу затямлює, що зізнання на вухо робиться для того, щоб тільки одна довірена особа почула, тому говорять на вухо, але голосно:

— Хочу сю-сю, хочу тістечко.

Якщо дитина промовляє тихо, то все одно не розуміє: для чого приховувати те, про що присутні і так почують від мами?

Чужих ні про що не можна просити, то чому можна голосно просити лікаря?

— Чому в цього песика такі довгі вуха? — якнайтихіше запитує дитина.

Знову сміх. Можна було голосно запитати, бо песик не образиться.

Чому тоді негарно запитувати, чом ця дівчинка вбрана в таку недолугу сукню? Сукня ж теж не образиться.

Як пояснити дитині, скільки у цьому огидної дорослої фальші?

Як пізніше їй пояснити, чому шепотіти на вухо насправді теж негарно?

66

Недосвідчена. Дивиться зацікавлено, жадібно слухає і вірить.

— Яблучко, тітонька, квітка, корівка.

Вірить.

— Гарно, смачно, добре. — Вірить.

— Негарно, не чіпай, не можна, заборонено. — Вірить.

— Дай поцілую, вклонися, подякуй. — Вірить.

Дитина вдарилася.

— Дай мама поцілує.

Вже не болить. Посміхається крізь сльози, мама поцілувала — вже не болить. Вдарилося, отож біжить по ліки — поцілунок.

Вірить.

— Любиш?

— Люблю...

Мама спить, у мами голівка болить, не можна маму будити.

Отож тихенько, навшпиньках ходить, обережно тягне за рукав і пошепки запитує щось. Вона не будить маму, вона тільки хоче щось

запитати, а потім: «Спи собі, матусю, у тебе голівка болить».

— Там на небі є Бозя. Бозя сердиться на неслухняних дітей, а слухняним дає булочки і тістечка.

— Де Бозя?

— Там, високо на небі.

А вулицею йде дивний пан, зовсім білий.

— Хто це?

— Пекар, пече булочки й тістечка.

— Так? То цей пан і є Бозею?

Дідусь помер і його закопали в землю.

— У землю закопали? — дивуюся. — А як його годують?

— Викопають його, — відповідає дитина, — лопатою викопують.

Корівка дає молоко.

— Корівка? — запитую недовірливо. — А звідки вона бере молоко?

— З колодязя, — відповідає дитина.

Дитина вірить, бо щоразу, коли придумує щось сама, помиляється. Вона змушена вірити.

67

Недосвідчена дитина.

Впустила склянку на землю. Сталося щось дуже дивне. Склянка щезла, натомість з'явилися інші предмети. Нахилиється, бере скло



до рук, раниться, біль, з пальця тече кров. Усе сповнене таємниць і несподіванок.

Суне стілець перед собою. Раптом перед очима малюка щось промайнуло, шарпнулось, грюкнуло. Стілець став іншим, а дитина сидить на підлозі. Знову біль і переляк. Світ сповнений дивовиж і небезпек.

Тягне ковдру, щоб вилізти з-під неї. Втрачаючи рівновагу, хапається за сукню. Спинаячись вгору, хапається за край ліжка. Здобувши цей досвід, тягне скатертину зі столу. Знову катастрофа.

Дитина шукає допомоги, тому що сама не може впоратися. Самостійні спроби зазнають поразок. Залежна від інших, втрачає терпець.

Навіть якщо не вірить чи не зовсім вірить дорослим, які не раз обдурювали, змушена підкорятися вказівкам дорослих, так само як недосвідчений працедавець змушений терпіти пащекуватого працівника, без якого не може обійтися, так, як паралізований змушений приймати допомогу і зносити вередування суворого доглядальника.

Підкреслюю: кожна безпорадність, будь-яке здивування незнанням, помилка в застоюванні досвіду, безталанна спроба імітації, будь-яка залежність нагадують дитячу реакцію, незалежно від віку людини. Завиграшки знайдемо риси дитини у хворому, старому, солдаті, в'язні. Селянин у місті, міщанин у селі дивуються, наче діти. Профан ставить

дитячі питання, парвеню здійснює дитячі не-тактовності.

## 68

Дитина наслідує дорослих.

Тільки наслідуючи, дитина вчиться розмовляти, освоює більшість форм світу, вдає, що зжилася із середовищем дорослих, яких не може зрозуміти, які чужі їй духом і незрозумілі.

Ми припускаємося найсуттєвіших помилок у судженнях про дитину саме тому, що її істинні думки і почуття губляться за словами, які вона запозичила, за формами, якими вона користується, вкладаючи в них інший, власний зміст.

Майбутнє, любов, Батьківщина, Бог, повага, обов'язок — поняття, закам'янілі у словах, оживають, народжуються, набирають кшталту, змінюються, міцнішають, слабшають. У кожному етапі життя вони є чимось іншим. Треба докласти чимало зусиль, щоб не переплутати купу піску, яку дитина називає горою, із засніженим верхів'ям Альп. Для того, хто замислиться над душею уживаних людьми слів, зникне різниця між дитиною, юнаком, дозрілою людиною, простаком та мислителем, для того виокремиться людина інтелектуальна, незалежно від віку, суспільної приналежності, ступеня освіти, культурних нашарувань, —

істота, яка розмірковує в діапазоні більшого чи меншого досвіду. Люди різних переконань (мені йдеться не про патріотичні гасла, деколи нещирі або втовкмачені силою) — це люди з різним скелетом досвіду.

Дитина не розуміє майбутнього, не любить батьків, не відчуває Батьківщини, не розуміє Бога, не шанує нікого, не знає обов'язку. Вона каже: «Коли виросту», але не вірить у це, називає мати «найкоханішою», але не відчуває цього, Батьківщина для неї — це садок чи подвір'я, Бог — це достойний дядечко або набридливий маруда; вона вдає повагу, виконує обов'язки, нав'язані тим, хто наказує і пильнує за їхнім виконанням; належить лише пам'ятати, що наказувати можна не тільки нагайкою, але й проханням, лагідним поглядом. Дитина деколи передчуває, але це тільки моменти, дивовижні пророцтва.

Дитина наслідує? А що робить мандрівник, запрошений мандарином взяти участь у місцевому ритуалі чи церемонії? Дивиться, намагається не вирізнитися, не внести сум'яття, хапає суть і зв'язок між епізодами, пишається тим, що впорався зі своєю роллю. Що робить неотесаний простак, якому дозволили взяти участь у розмові з панамі? Пристосовується. А переписувач, конторський працівник, офіцер — хіба розмовою, рухами, посмішкою, вбранням вони не наслідують керівництво?

Є ще одна форма наслідування: якщо дівчинка, минаючи болото, підносить коротку суконку, це означає, що вона доросла. Якщо хлопець імітує підпис вчителя, це означає, що він перевіряє власну кваліфікованість на високу посаду. І такі форми з легкістю знаходимо в дорослих.



69

Егоцентризм дитячого світогляду — це також брак досвіду.

Від особистого егоцентризму, коли власна свідомість — це центр усіх речей і усіх явищ, дитина переходить до родинного егоцентризму, який триває більше чи менше, залежно від умов, у яких виховується дитина. Ми самі зміцнюємо помилкове переконання дитини, перебільшуючи важливість родинної оселі, указуючи на уявні та справжні небезпеки, які загрожують дитині поза досяжністю нашої допомоги та опіки.

— Залишись у мене, — каже тітка.

Дитина пригортається до матері, на очах сльози — нізащо не залишиться.

— Вона така прив'язана до мене.

Дитина з подивом і переляком дивиться на інших матерів, які навіть не доводяться йому тітками.

Але надходить мить, коли починає спокійно порівнювати те, що бачить в інших будинках, з тим, що має сама. Відразу бажає мати таку саму ляльку, садочок, канарку. Але в себе. Пізніше зауважує, що існують інші мами й татусі, теж добрі, може, навіть кращі?

— Якби вона була моєю матір'ю...

Дитина вулиці і сільської хати відносно раніше здобуває досвід, пізнає смуток, якого ніхто не розділить з нею, радість, яка тішить тільки найближчих, розуміє, що день народження є тільки її святом.

«Мій татко, у нас, моя мамуся», — так часто зустрічаємо в суперечках дітей вихвалювання власними батьками, це радше полемічна формула, деколи трагічний захист ілюзії, в яку хоче вірити, в якій починає вагатися.

— Почекай-но, розповім батькові...

— Дуже я твого батька боюся. Правда, мій батько грізний тільки до мене...

Я назвав егоцентричним погляд дитини на цю мить, те, що вона живе тільки сьогодні. Гра, відкладена на тиждень, перестає бути реальністю. Зима влітку здається легендою. Залишаючи тістечко «на завтра», відмовляється від нього, підкоряючись примусу. Важко зрозуміти, що нищення речей може робити їх не відразу непридатними до вживання, але менш витривалими, такими, що швидше зношуються. Цікава казка про те, як мама була дівчинкою. З подивом, на межі страху

дивиться на чужинця, який називає батька по імені, товариша його дитячих років.

— Мене ще не було на світі...

А егоцентризм молоді: з нас починається світ?

А егоцентризм партійний, класовий, національний — чи багато людей доростають до усвідомлення місця людини в людстві і Всесвіті? Хіба охоче ми погодилися з думкою, що Земля обертається і є лише планетою? А глибоке переконання мас, всупереч дійсності, що жажіття війни неможливі у ХХ столітті?

Хіба наше ставлення до дітей не є виявом егоцентризму дорослих?

*Я не знав, що дитина так багато пам'ятає, так терпляче чекає. Чимало помилок відбувається через те, що маємо справу з дитиною примусу, неволі, панщини, зіпсутою, збунтованою; важко здогадатися, якою дитина є насправді, якою може бути.*

70

Спостережливість дитини.

На екрані кінематографа — шокуюча драма.

Раптом лунає вигук дитини:

— О, песик!..

Ніхто не зауважив — вона зауважила.

Подібні вигуки часом чути в театрі, в костелі, під час багатьох урочистостей, вони бен-тежать найближчих, викликають усмішку в сторонніх.

Не в змозі обійняти ціле, не замислюючись над незрозумілою частиною, дитина радісно вітає знайому деталь. Але й ми так само радісно вітаємо знайоме обличчя, випадково зустрінуте в багатолюдному товаристві, у якому відчуваємося ніяково...

Дитина не в змозі жити бездіяльно, вона зайде до кожного кутка, зазирне в кожну щпарину, відшукає, запитає, для неї цікава кожна рухома крапочка мурашки, блискуча кулька, почутий вираз чи фраза. Як же уподібнюємося ми до дітей в чужому місті, у незнайомому оточенні...

Дитина знає своє оточення, його настрої, недоліки, слабкості, знає і, можна додати, вміло використовує. Передчуває доброзичливість, відгадує облуду, на льоту підхоплює смішне. Вона так читає обличчя, як селянин читає небо, вгадуючи погоду. Бо й вона вдивляється й досліджує протягом років, у школах та інтернатах ця праця проникнення в нас відбувається колективним зусиллям. Тільки ми не хочемо бачити, допоки наш приємний спокій не порушать, воліємо обдурювати себе, що вона наївна, не розуміє, з легкістю можна її обдурити видимістю. Інший підхід поставив би нас перед дилемою: або відкрито зректися

від привілею уявної досконалості, або викоренити в собі те, що в їхніх очах принижує нас, робить смішними і вбогими.



Здається, дитина в пошуках щоразу нових почуттів та вражень нічим не здатна довго займатися, навіть гра їй швидко набридає, а приятель годину тому вже став ворогом, щоб за мить знову стати сердечним товаришем.

Назагал правдиве спостереження: дитина в залізничному вагоні часто вередує; коли її посадять на лавку в парку, втрачає терпець; у гостях докучає, улюблену іграшку жбурляє в куток; на уроці крутиться, навіть у театрі не може посидіти спокійно.

Однак візьмемо до уваги, що під час подорожі дитина збуджена й втомлена, що на лавку її посадили, в гостях вона бентежиться, що іграшку й товариство для неї обрали, навчатися змусили, а до театру прагнула, бо вірила, що приємно проведе там час.

Як часто ми уподібнюємося до дитини, яка начепила коту повідець, частує його грушкою, пропонує подивитися розмальовки і дивується, що впертюх прагне тактовно вислизнути або у відчаї намагається видертися.



Дитина у гостях хотіла б побачити, як відчиняється коробочка, що стоїть на полиці, що там блищить у кутку, чи є у великій книжці картинки, хотіла б зловити золоту рибку в акваріумі і з'їсти багато цукерок. Але нічим не виказує своїх бажань, бо це негарно.

— Пішли додому, — каже погано вихована дитина...

Їй обіцяли цікаву розвагу: будуть прапорці, бенгальські вогні, вистава; чекала — розчарувалася.

— Ну що, весело тобі?

— Чудово, — відповідає, позіхаючи або тлумлячи позіхання, щоб не образити...

Літній табір. Розповідаю в лісі казку. Під час розповіді один із хлопчиків відходить. Потім другий і третій. Мене це дивує, наступного дня запитую: один залишив паличку під кущем, під час казки пригадав, боявся, щоб хтось не забрав, у другого болів поранений палець. А третій не любить вигаданих історій. Хіба дорослий не вийде з театру, якщо вистава йому не подобається, коли йому допікає біль, коли в кишені пальта забув гаманець?

Маю численні докази, що дитина багато тижнів та місяців може займатися тим самим і не прагне змін. Улюблена іграшка ніколи не втратить чарів. Дитина з цікавістю вислухає багато разів ту саму казку. І навпаки, маю докази, що матір дратує односторонність за-

цікавлень дитини. Скільки ж разів звертаються матері до лікарів, аби «урізноманітнити харчування, бо кашки й компоти дитині набридли»!

— Вони набридли не дитині, а вам, — змушений був пояснювати.



72

Нудьга — тема для ретельних досліджень.

Нудьга: самотність, брак вражень; нудьга: надмір вражень, галас, розгардіяш. Нудьга: не можна, почекай, обережно, негарно. Нудьга нової суконки, збентеження, зняковіння, наказів, заборон, обов'язків.

Півнудьга балкону й визирання у вікно, прогулянок, відвідин, ігор із випадковими, недібраними товаришами.

Нудьга гостра, наче хвороба з лихоманкою, й хронічна, із загостреннями.

Нудьга, погане самопочуття дитини, а отже, надмірна спека, холод, голод, спрага, надмір спожитої їжі, сонливість та забагато сну, біль і втома.

Нудьга-апатія, байдужість до збудників, малорухливість, маломовність, ослаблення життєвого пульсу. Дитина ліниво встає, ходить згорблена, човгає ногами, потягується, відповідає гримасами, односкладово, тихим

голосом, гримасою небажання. Не бажає нічого, але вороже зустрічає кожне звернене до неї прохання. Поодинокі раптові вибухи, незрозумілі, слабко вмотивовані.

Нудьга, надмірна рухливість. Ані хвилини не посидить на місці, ні на чому не зосереджує увагу. Вередлива, безкарна, злостива, провокує, набридає, ображає, плаче, сердиться. Інколи беззмістовно провокує скандал, щоб в очікуваному покаранні отримати бажане сильне враження.

Часто вбачаємо ту навмисну впертість свідомого поганого умислу там, де існує банкрутство волі, або надмір енергії там, де існує розпач нудьги.

Нудьга іноді набирає рис масового психозу. Не можна організувати гру — діти або збентежені, або погано дібрані за віком і звичками, або у незвичних умовах, впадають у шал беззмістовного галасу.

Верещать, штовхаються, тягнуть одне одного за ноги, падають догори дриг'ом, кружляють аж до втрати притомності й падають на підлогу, взаємно збуджуючись, вимушено сміються. Найчастіше катастрофа припиняє «гру» ще перед тим, як настане реакція: бійка, подерте вбрання, зламаний стілець, надто сильний удар, а отже, сум'яття і взаємні звинувачення. Іноді галасливий настрій гасне, почувши: «Перестаньте дуріти» або: «Посомилися б, що тут виробляєте»; ініціатива

переходить до енергійних рук — і казка, хоровий спів, розмова.

Боюся, що ті не надто часті патологічні стани масової дратівливої нудьги деякі з педагогів схильні вважати нормальною розвагою дітей, «випущених самопасом».



73

Навіть розваги дітей, трактовані по-газетному поверхово, не дочекалися клінічних досліджень.

Потрібно пам'ятати, що бавляться не тільки діти, але й дорослі, що діти не завжди охоче бавляться, що не все, що називаємо грою, насправді нею є, що чимало дитячих розваг є імітацією поважних дій дорослих людей, що іншими є розваги на свіжому повітрі, інші в міських стінах і стінах кімнати, що розваги дитини можна розглядати тільки під кутом бачення її становища у сучасному суспільстві.

М'ячик.

Подивися на зусилля найменшого малюка, щоб підняти його з землі, щоб котити підлогою у потрібному напрямку.

Поглянь на наполегливі старання старшої дитини, щоб ловити його правою і лівою рукою, кілька разів відбити від землі, від стіни, підбити биткою, втрапити в ціль. Хто якнайдалі,

хто найвище, хто найвлучніше, хто найбільшу кількість разів? Змагання, пізнавання власної вартості шляхом порівняння, триумфи й поразки, вдосконалення.

Несподіванки, часто комічні. Уже тримав, але вислизнув. Відбився від одного і впав просто до рук іншому; ловлячи м'яча, зіштовхнулися головами; закотився під шафу і сам слухняно викочується звідти.

Враження. М'яч впав на траву — ризик підняти його. Зник — пошуки. Трохи шибу не вибив. Влетів на шафу — нарада, як дістати його звідти. Потрапив чи не потрапив? Хто винен: той, хто криво кинув, чи той, що не спіймав? Жвава суперечка.

Індивідуальні риси характеру. Один обдурює: вдає, що кидає. Цілиться в одного, а жбурляє іншому. Сховав хвацько, ніби й нема м'яча. Інший дмухає на залишений м'яч, щоб швидше летів; майже перевернувся, ловлячи його, намагається спіймати губами; вдає, що боїться, коли кидають йому; вдає, що міцно вдарив його. Б'є м'ячика: «Ах ти, м'ячику. Ось я тобі покажу». «Там у м'ячику щось стукотить», — трусить м'ячем, вслуховується.

Є діти, які самі бавитися не люблять, але полюбляють дивитися — так, як дорослі полюбляють спостерігати за грою в більярд чи в шахи. І тут спостерігаємо цікаві рухи, помилкові й геніальні.

Цілеспрямованість рухів — це тільки одна з рис, які роблять цей спорт приємним.



74

Гра — це не тільки стихія дитини, але й єдина сфера, де ми дозволяємо їй ініціативу у вузкому чи ширшому діапазоні. Під час гри дитина до певної міри відчуває себе незалежною. Усе інше є швидкоплинною послугою, хвилинним правом, а дитина має право на гру.

Бавлячись у вершника, військо, розбійників, пожежників, вона витрачає енергію, на перший погляд, у цілеспрямованих рухах, на мить піддається ілюзії або свідомо втікає від сірості життя. Діти тому й цінують так товариство однолітків із живою уявою, багатосторонньою ініціативою, запасом сюжетів, почерпнутих з книжок, так слухняно піддаються їхній часто деспотичній владі, бо завдяки їм туманна ілюзія простіше вдягається в шати очевидного. Діти бентежаться присутністю дорослих і чужих, соромляться своїх розваг, знаючи їхню нікчемність.

Скільки в розвагах дітей гіркого усвідомлення недоліків реального життя і болісної туги за нею!

Палиця для дитини — це не кінь, через брак справжнього мусить погодитися на

дерев'яного. Якщо на перевернутому стільці пливе кімнатою, це зовсім не човник пливе ставком.

Коли дитина в денному розкладі має купання без обмежень, ліс із ягодами, вудку, гнізда птахів на високих деревах, голубник, курей, кроликів, сливки в чужому садку, квітник перед будинком, гра стає зайвою або ґрунтовно змінює свій характер.

Яка дитина погодиться поміняти живого пса на іграшку на коліщатах? Яка віддасть лоша за коня-гойдалку?

Дитина вдається до розваги з примусу, утікає в гру перед прикрою нудьгою, тулиться до неї перед грізною порожнечою, ховається від холодних обов'язків. Так, дитина воліє бавитися, а не заучувати напам'ять граматичні формули чи табличку множення.

Дитина прив'язується до ляльки, щиглика, квітки в горщику, тому що поки не має більшого. Так само до дрібниць прив'язується стара людина або в'язень, які вже нічого не мають. Дитина бавиться будь-чим, аби згайнувати час, бо не знає, що їй робити, бо нічого іншого їй не залишається.

Чуємо, як дівчинка навчає ляльку правилам гарного тону, як повчає її і виповідає їй, але не чуємо, як в ліжку скаржиться їй на оточення, звіряє пошепки турботи, невдачі та мрії.

— Скажу тобі щось, лялечко, тільки не переповідай нікому.

— Ти добрий, песику. Я на тебе не гніваюся, ти мені нічого поганого не зробив.  
Самотність дитини дає ляльці душу.  
Це не дитячий рай, а життєва драма.



75

Пастушок воліє грати в карти, а не в м'яча: він досить набігається, доганяючи корів. Малий продавець газет та «хлопчик на побігеньках» тільки на початках своєї кар'єри бігають охоче, невдовзі вони вчаться дозувати зусилля, заощаджуючи сили на цілий день. Дитина, яка мусить доглядати немовля, не бавиться ляльками, навпаки — утікає від прикрого обов'язку.

Отже, дитина не любить працювати? Праця вбогої дитини утилітарна, не освітня, ніхто не враховує ані її сил, ані індивідуальних рис. Було б смішно наводити за приклад життя бідних дітей, бо тут теж існує нудьга. Зимова нудьга тісної хатини і літня нудьга подвір'я чи придорожнього рову, тільки ця нудьга має іншу форму. Ані вони, ані ми не можемо заповнити дитячі дні, щоб низка їх, логічно пов'язуючись, сповнювала барвами зміст життя — від вчора через сьогодні до завтра.

Численні розваги дітей насправді є працею.



Коли вони вчотирьох будують хижку, копають уламком бляхи, скла, цвяхом, вбивають кілочки, зв'язують їх, вкривають дахом із гілочок, вистеляють підлогу мохом, працюючи то затято і мовчки, то ліниво, але пророкуючи вдосконалення, розвиваючи інші плани, ділячись результатами отриманих спостережень, — це не гра, а невміла праця недосконалими знаряддями, недостатніми матеріалами, отож малоплідна, але організована так, що кожна дитина, залежно від віку, сил, компетенції, вкладає стільки зусиль, на скільки її вистачає.

Якщо дитяча кімната, попри наші заборони, так часто перетворюється на майстерню, на склад брухту, тобто матеріалу для виконання запланованих праць, чи не в цьому напрямку слід скерувати пошуки? Можливо, в кімнаті малої дитини потрібен не лінолеум, а купа жовтого піску, велика в'язанка паличок і тачка камінців? Можливо, дошка, пила, фунт цвяхів, картон, молоток, токарний інструмент були б приємнішим подарунком, аніж «іграшка»? А вчителі трудової праці корисніші за вчителів фізкультури чи музики? Але треба випроводити з дитячої кімнати лікарняну тишу, лікарняну чистоту і страх за подряпаний палець.

Розумні батьки із прикрим почуттям наказують: «Грайся!» — і з болем чують у відповідь: «Увесь час тільки бавитися й бавитися!» Що ж робити, якщо іншого не дано?

*Чимало змінилося. До ігор і розваг нині вже не ставляться легковажно. Вони вже увійшли до шкільних програм. Щоразу наполегливіше вимагають для них території. Зміни з години на годину. Психіка звичайних батьків та вихователів за ними вже не надолужує.*

76

Попри все сказане вище, існують діти, яким не надто докучає самотність і які не відчувають потреби в активності. Тих тихих, яких ставлять за приклад чужі матері, «не чути» вдома. Вони не нудьгують, самі знаходять собі розвагу, яку розпочинають за наказом і за наказом слухняно припиняють. Це діти пасивні, хочуть небагато і несильно, отже, легко підкоряються; ілюзія замінює їм дійсність, тим більше, що дорослим це до вподоби.

У колективі розгублюються, їх боляче вражає жорстока байдужість інших, вони не встигають за рвучким ритмом життя. Замість того щоб зрозуміти, матері й тут прагнуть переробити, силою змусити дітей до того, що тільки повільно й обережно можна виробити в постійному зусиллі, шляхом, встеленим досвідом багатьох невдач, невдалих спроб і болісних принижень. Кожний необміркований

наказ погіршує справи. «Йди собі, побався з дітьми!» так само ображає їх, як інших ображає: «Досить вже цих розваг».

Як легко можна впізнати їх у натовпі!

Приклад: розваги в парку, у хороводі. Кілька десятків дітей співають, тримаючись за руки, а двійко в центрі кола грають головні ролі.

— Ну, йди, побався з ними.

Дитина не хоче, бо не знає цієї гри, не знає дітей, бо спробувала колись і почула: «Не треба, нам вистачає» або: «Ти нездара». Можливо, завтра, за тиждень спробує знову.

Але мати не хоче чекати, влаштовує місце, пхає її силою. Несмілива, вона неохоче бере за руки сусідів, прагне, аби її ніколи не зауважили, буде стояти, можливо, поволі зацікавиться, можливо, зробить перший крок до нового колективного життя... Але мати чинить наступну нетактовність, прагнучи заохотити дитину до активнішої участі:

— Дівчата, чому повсякчас ті самі в центрі? О, ця ще не була, оберіть її.

Одна з ватажків відмовляє, дві інші погоджуються, але неохоче.

Бідолашна дебютантка в недоброзичливому колективі.

Сцена закінчилася сльозами дитини, гнівом матері, сум'яттям серед учасників хороводу.

Хоровод, спостережений в парку, як практична вправа для вихователів: кількість зауважених моментів. Загальне спостереження (важке — за усіма дітьми, які беруть участь у грі), індивідуальне (за однією, довільно обраною дитиною).

Ініціатива, початок, розквіт і розпад хороводу. Хто подає ідею, організує, веде, хто виходить із гри за рішенням зібрання? Які діти обирають сусідів самостійно, які беруть за руку випадкових? Чи охоче роз'єднують руки, щоб дати місце новому учаснику? Хто протестує? Хто часто змінює місце, а хто весь час займає те саме місце? Хто в перервах терпляче чекає, а хто нетерпляче підганяє: «Ну, швидше, ну, починаймо!»? Хто стоїть нерухомо, хто переминається з ноги на ногу, розмахує руками, сміється голосно? Хто позіхає, але не виходить із гри, хто припиняє розвагу, тому що вона їх не цікавить або образилися на щось? Хто наполегливо вимагає, аж поки не дістане головну роль? Мати хоче ввести до гри малу дитину; одна дитина кричить: «Ні, він ще маленький!» — інша: «Що тобі заважає, хай постоїть!»

Якби дорослі керували грою, вони запровадили б чергу, поверхово справедливий

розподіл ролей і, вважаючи, що допомагають, внесли би примус. Двоє, майже постійно ті самі, бігають («котик і мишка»), грають («бугай»), обирають («хусточка»), а інші, напевно, нудьгують? Одна дитина дивиться, друга слухає, третя співає майже нечутно, упівголоса або голосно, четверта нібито хоче пограти, але не наважується, тільки серце б'ється несамовито. А десятирічний ватажок-психолог швидко оцінює ситуацію, володіє нею, панує.

У кожній колективній дії, отже, і в грі, роблячи те саме, відрізняються хоча б однією незначною деталлю.

І ми розуміємо, чим ця дитина є в житті, серед людей, у дії, яка її справжня, неприхована ринкова вартість, що всотує, що віддає, як це оцінює натовп, яким є ступінь її самостійності, імунітету до колективної думки. З інтимної розмови дізнаємося, чого прагне, а спостерігаючи за поведінкою в колективі, дізнаємося, що здатне матеріалізувати: тут — який стосунок до людей, там — приховані мотиви цього ставлення. Якщо бачимо дитину лише на самоті, пізнаємо її лише з одного боку.

Якщо діти її слухаються, то як цього досягнула, як цим користується; якщо ні — чи прагне цього, чи страждає, чи сердиться, прагне його чи пасивно заздирить, наполягає чи поступається? Сперечається часто чи рідко, має рацію чи ні? Послугується амбіціями чи

примхами, тактовно чи брутально нав'язує свою волю? Уникає тих, хто верховодить, чи ж горнеться до них?

— Послухайте, зробімо так. Почекайте, так буде краще. Я не бавлюся. Ну, гаразд, тоді скажи, чого ти хочеш.



78

Чим є спокійні ігри дітей, якщо не розмовою, обміном думок, мріями на обрану тему, драматизованим сном про владу? Бавлячись, вони проголошують справжні погляди, наче актори в ході оповіді, розвивають головну думку. Тому так часто спостерігаємо несвідому сатиру на дорослих, коли бавляться в школу, ходять у гості, приймають гостей, частують ляльок, купують і продають, наймають і звільняють служниць. Пасивні діти поважно ставляться до гри в школу, прагнуть отримати похвалу, активні — грають роль веселунів, вибрики яких часто викликають колективні протести; чи не зраджують вони мимоволі своє справжнє ставлення до школи?

Без можливості вийти хоча б до саду дитина охочіше здійснює подорожі уявними океанами та безлюдними островами; не маючи навіть собаки, який би слухався, зухвало

керує чотою, не будучи нічим, хоче стати всім. Але чи тільки дитина? Хіба політичні партії, поступово здобуваючи вплив на перебіг суспільних справ, не зраджують повітряним замкам заради чорного хліба реальних здобутків?

Ми з нехиттю ставимося до деяких ігор, запитів і спроб. Дитина ходить навкарачки і гавкає, аби зрозуміти, як поводяться тварини, вдає кульгавого, згорбленого старигана, косує, затинається, заточується, наче пияк, удає побаченого на вулиці божевільного, ходить із заплющеними очима (сліпець), затуляє вуха (глухий), лягає нерухомо і затримує подих (померлий), дивиться крізь окуляри, зтягується сигаретою; потайки накручує годинник, відриває крильця мусі (як вона літатиме?); магнітом хапає сталевий предмет; розглядає вухо (що там за барабани?), горло (де там мигдалини?); пропонує дівчинці гру в лікаря в надії побачити, як вона там влаштована; біжить за скельцем, щоб розпалити вогонь сонцем; слухає шумовиння в мушлі; вдаряє камінчиком об камінчик.

Усе, в чому можна переконатися, хоче побачити, перевірити, дослідити; й так залишається стільки всього, чому треба вірити на слово.

Кажуть, що тільки один місяць, а його видно звідусіль.

— Послухай, я встану за плотом, а ти стій у саду.

Замкнули хвіртку.

— Ну що, є місяць в садку?

— Є.

— І тут є.

Замінилися місцями, ще раз перевірили:  
упевнилися, що «місяців — два».



Особливе місце посідають ігри, метою яких є проба сил, пізнання власної вартості, а це вдається зрозуміти, тільки порівнюючи себе з іншими.

Отже, хто робить найбільші кроки, скільки кроків пройде із заплющеними очима; хто довше простоїть на одній нозі, не кліпне очима, не розсміється, дивлячись в очі; хто може довше не дихати?

Хто голосніше вигукне, далі плюне, пустить вищий струмінь сечі або вище пожбурить каменем? Хто перестрибне більшу кількість сходинок, вище й далі? Хто довше витримає біль пальця, який стискають? Хто швидше добіжить до мети, хто кого підніме, перетягне, зіб'є з ніг?

— Я можу. Я вмю. Я знаю. Я маю.

— Я можу краще. Знаю більше. Моє краще.

А потім:

— Мої мама й тато можуть, мають...



Таким чином здобувається повага, певне становище у власному середовищі. Потрібно пам'ятати, що добробут дитини не залежить лише від того, як її оцінюють дорослі, але тою самою, може, навіть більшою мірою залежить від думки однолітків, які мають інші, тим не менше стійкі принципи оцінки вартісності і надання прав членам свого суспільства.

П'ятирічного малюка можуть впустити до товариства восьмирічних, а тих можуть толерувати десятирічні, які вже самі ходять вулицею, мають пенал на ключик і записник. Старший на два роки розв'яже чимало сумнівів, за півтістечка чи задарма утаємничить, навчить.

— Магніт притягує залізо, тому що намагнічений. Найкращі коні — арабські, бо мають тонкі ноги. У королів не червона кров, а блакитна. Лев і орел, напевно, теж мають блакитну кров (треба ще когось запитати про це). Якщо мрець схопить когось за руку, то вже не вирвеш. У лісі живуть жінки, які на голові замість волосся мають змії, сам бачив на картинці, навіть бачив у лісі, але звіддала, бо як хто зблизька на них гляне, то обертається на камінь (напевно, бреше?). Отой хлопчик побачив потопельника, знає, як народжуються діти, і вміє з паперу зробити гаманець.

І не тільки розповідає, що вміє, але й зробив гаманець з паперу. Мама так не вміє.

Якби ми не ставилися легковажно до дитини, її почуттів, прагнень, бажань, а отже, і до розваг, ми б розуміли, що вона має рацію, коли бавиться з одним, іншого уникає, зустрічається з ним з примусу і бавиться неохоче. Можна побитися з найкращим приятелем, але й помиритися з ним швидко, з неприємним — і без очевидної сварки не хоче спілкуватися.

— З ним не можна бавитися, бо плаче з будь-якого приводу. Негайно ображається, скаржиться, верещить і шаленіє, вихваляється, б'є, хоче верховодити, пліткує, ошукує — фальшива, незграбна, мала, дурна, брудна, бридка дитина.

Одне таке мале, пискляве й набридливе, зіпсує цілу забаву. Придивися до дитячих зусиль, щоб такого знешкодити! Старші охоче приймають до гри малюка, бо і він може для чогось знадобитися, але нехай погоджується на другорядну роль, нехай не перешкоджає.

— Дай йому, поступися, дозволюй: воно ж мале.

Неправда: дорослі теж не поступаються дітям...

Чому він не любить ходити туди в гості? Там є діти, з якими він охоче бавиться.

Охоче бавиться, але в себе вдома чи в дворі. А там є пан, який кричить, там нав'язливо цілують, служниця образила, старша сестра дразниться, там є пес, якого дитина боїться. Самолюбство не дозволяє дитині назвати справжні мотиви, а мати думає, що вередує.

Не хоче йти до парку. Чому? Бо старший хлопець загрожував, що відлупцює; бо няня однієї дівчинки сказала, що поскаржиться; тому що садівник загрожував йому палицею, коли пішов на газон за м'ячиком; тому що обіцяв хлопцю принести марку, а вона десь загубилася.

Є діти вередливі, бачив їх декілька десятків під час прийому в лікарні. Ті діти знають, чого хочуть, але цього їм не дадуть: їм бракує повітря. Вони задихаються під тягарем турботливої опіки. Якщо загалом діти ставляться до дорослих з прохолодою, то патологічно вередливі діти зневажають і ненавидять своє оточення. Нерозумною любов'ю можна катувати дитину, і закон повинен взяти її під охорону.

## 81

Ми вирядили дітей в уніформу дитинства і віримо, що вони нас люблять, шанують. Віримо, що вони цнотливі, довірливі, вдячні. Ми бездоганно граємо роль безкорисливих опі-

кунів, розчулюємося на думку про принесені жертви, і, можна сказати, до певного часу нам з ними добре. Спочатку вони вірять, потім сумніваються, намагаються подолати підступні підозри, які закрадаються, деколи пробувають із нами боротися і, побачивши безрезультатність боротьби, починають нас обдурювати, підкуповувати, використовувати.

Підкуповують проханням, вдячною посмішкою, поцілунком, жартом, послухом, купують за вчинки, зрідка тактовно дають зрозуміти, що мають певні права, деколи змушують нас до чогось, докучаючи, інколи відверто запитують: «А що отримаю натомість?»

Сто відмінностей між підкореними та збунтованими невільниками.

— Негарно, нездорово, гріх. Учителька сказала в школі. Ой, якби мама дізналася.

— Якщо не хочеш, то можеш іти собі. Твоя вчителька така сама мудра, як ти. Нехай собі мама дізнається: і що вона мені зробить?

Не любимо, коли дитина, якій докоряють, «буркоче щось під носа». Бо в гніві з її вуст злітають щирі слова, які нас не цікавлять.

Дитина має совість, але її голос мовчить у дрібних щоденних зіткненнях, натомість впливає приховувана нехитість деспотичної, отже несправедливої, влади сильних, отож невідповідальних.

Якщо дитина любить веселого дядечка, це тому, що завдяки йому має хвили свободи,

тому, що він приносить життя, тому, що дає подарунок. А подарунок цінний тим, що сповнив віддавна випещену мрію. Дитина набагато менше цінує подарунки, ніж вважаємо, неохоче приймає їх від неприємних осіб. «Думають, що ошчасливили мене», — обурюється впокорена.



82

Дорослі не розумні, вони не вміють користуватися свободою, якою володіють. Такі щасливі, можуть усе купити. Усе їм можна. Але завжди на щось гніваються, кричать через будь-що.

Дорослі не знають усього: часто відповідають, аби позбутися, або віджартовуються, або не можна їх зрозуміти — один каже так, другий інак, і невідомо, хто каже правду. Скільки зірок? Як сказати по-африканськи «зошит»? Як людина засинає? Чи вода жива і звідки вона знає, що зараз нуль градусів тепла і вона повинна перетворитися на кригу? Де є пекло? Як цей пан зробив, що в капелюсі з годинників приготувалася яєчня, і годинники вціліли, і капелюх не зіпсувався: хіба це не диво?

Вони не добрі. Батьки дають дітям їсти, бо мусять це робити, у іншому випадку ми помер-

ли б. Нічого дітям не дозволяють. Сміються, якщо щось скажеш не те, а замість пояснити — навмисне дражнять і жартують. Вони несправедливі, а як хтось ошукає, то йому вірять. Люблять, коли до них підлещуються. Якщо в доброму гуморі, можна все, але якщо гніваються, то все їм заважає.

Дорослі брешуть. Це брехня, що від цукерок робляться хробаки, якщо не їстимеш, то цигани тебе заберуть, як бавишся вогнем, то риба ловиться, а як ногами вимахуєш, то чорта заколисуєш. Вони не дотримують слова: обіцяють, потім забувають, або викручуються, або ніби в покарання не дозволяють того, чого й так би не дозволили.

Кажуть говорити правду, а якщо сказати — ображаються. Вони нещирі: в очі кажуть одне, поза очі — інше. Якщо не люблять когось, удають, що люблять. Весь час тільки й чути від них: «Прошу, дякую, вибачте, кланяюсь», можна подумати, що вони й насправді добрі.

Переконаливо прошу вас звернути увагу на вираз обличчя дитини, коли вона весело біжить до вас, у запалі скаже або зробить щось недоречне, а ви раптом грубо її перервете.

Батько пише; дитина прибігає з новиною і хапає його за рукав. Не розуміє навіть, що на важливому документі з'явилася ляпка. Висварена дитина дивиться сповненим подиву поглядом: що сталося?

Досвід кількох недоречних запитань, невдалих жартів, зраджених таємниць, необережних зізнань учить дитину ставитися до дорослих як до приручених, але диких тварин, у яких ніколи не можна бути впевненими.



## 83

Окрім легковажності й антипатії в ставленні дітей до дорослих можна зауважити й певну відразу.

Колюча борода, шорстке обличчя, запах сигари відштовхують дитину. Після кожного поцілунку сумлінно витиратиме обличчя, поки не заборонять.

Більшість дітей не терпить, коли їх беруть на коліна, а коли їх беруть за руку — лагідно, повільно звільняються. Толстой<sup>1</sup> зауважив цю рису, властиву усім не зацькованим і не заляканим дітям.

Про запах поту, сильний запах парфумів дитина з огидою каже: «Смердить», допоки їй не втовкмачать, що так говорити негарно, що парфуми пахнуть, тільки вона не тямить...

---

<sup>1</sup> Російський письменник Лев Толстой (1828—1910) зауважив подібну рису у сільських дітей і писав про неї в нотатках, присвячених школі в Ясній Полянці.

Ці різні пани й пані, які відригують, кречуть, мають тиск, яким гірко в роті, шкодить протяг, вологість, які бояться їсти на ніч, заходяться кашлем, яким бракує зубів, важко ходити по сходах, такі червоні, череваті, сопуть. Якесь то все паскудне.

А ці їхні пестливі звертання, пестощі, при-туляння, поплескування, це панібратство, безсенсовні питання, сміх без причини...

— На кого подібна? Ого-го, нічого собі, який великий став! Подивіться, як виріс!

Збентежена дитина чекає, коли це все закінчиться...

Вони запросто можуть сказати при всіх: «Уважай, бо загубиш штанці» або: «Рибу вночі ловитимеш». Вони непристойні...

Дитина почуває себе чистішою, краще вихованою, більш вартою поваги.

— Боїться їсти, боїться вологості. Боягузи. А от я зовсім не боюся. Якщо бояться, то нехай би сиділи собі за пічкою, а нам чому забороняють?

Доц: дитина вибіжить зі схованки, постойть під зливою, утікає зі сміхом, пригладжуючи волосся.

Мороз: зігне руки в ліктях, згорбиться, підніме плечі, затримає подих, напружить м'язи, пальці задубіли, губи сині, дивиться на похорон, на бійку вуличну, біжить погрітися: бр-р-р, змерз, весело.

Бідні ці старі, яким усе перешкоджає.



Чи не єдине добре почуття, яке дитина все ще до нас відчуває, — жалість.

— Бачу, що їм щось заважає, якщо вони нещасливі.

Бідний тато працює, мама хворіє, незабаром помре, бідолашні, не варто їх засмучувати.



84

Пересторога.

Окрім згаданих вище почуттів, що їх дитина безперечно відчуває, окрім власних міркувань, що накочують, дитина усвідомлює обов'язок, не може цілком позбутися накиннутих їй поглядів і почуттів. Усі діти переживають конфлікт роздвоєння особистості: активні — виразніше й раніше, пасивні — пізніше та розмитіше. Активна дитина до всього допетрає самостійно, пасивній «розплющать очі» товариші по нещастю, ув'язненню, але жодна з них не систематизуватиме цього, як це зробив я. Душа дитини влаштована так само, як наша, вона сповнена подібних протиріч, трагічно змагається з віковичним: хочу, але не можу, знаю, що потрібно, але не впораюся.

Вихователь, який не втовкмачує, а звільняє, не тягне, а піднімає вгору, не пригнічує, а формує, не диктує, а навчає, не вимагає, а запитує, разом з дитиною переживає чи-

мало натхненних митей, не раз зі сльозами на очах спостерігатиме за боротьбою ангела й диявола, у якій білий ангел отримує перемогу.

Збрехав. Узяв потайки джем із торта. Задер суконку дівчинці. Жбурляв каменюками в жабу. Сміявся з горбаня. Зламав статуетку і склав, щоб не було видно. Палив сигарету. Злився і подумки кляв батька.

Учинив недобре і відчуває, що не востаннє, що знов щось спокусить, що знов хтось намовить.

Трапляється, що дитина раптом стає тихою, слухняною і чутливою. Дорослі знають: очевидно, щось має на сумлінні. Часто цій дивній зміні передує буря почуттів, сльози, притлумлені подушкою, обіцянки, урочиста клятва. Трапляється, що ми готові пробачити, тільки б отримати гарантію, ой ні, не гарантію, а ілюзію, що витівка не повториться.

— Я не стану іншим. Не можу цього обіцяти.

Не впертість, а чесність диктує ці слова.

— Я розумію, що пан говорить, але не відчуваю, — сказав дванадцятирічний хлопець.

Цю гідну пошани чесність зустрічаємо і в дітей з поганими схильностями.

— Я знаю, що красти не можна, що це сором і гріх. Не хочу красти. Не знаю, чи краситиму знову. Я не винен.

Вихователь переживає болісні миті, побачивши власне безсилля в безпорадності дитини.

Піддаємося омані, що дитина тривалий час може задовольнятися ангельським світоглядом, де все зрозуміло й доброзичливо, що зуміємо приховати від неї невігластво, слабкість, протиріччя, наші поразки й спади — і відсутність формули щастя. Наївний рецепт педагогічних самоуків, які вважають, що дітей слід виховувати послідовно, що батько не повинен критикувати вчинків матері, дорослі — не розмовляти при дітях, а служниця не повинна брехати, що «панів немає вдома», коли у двері дзвонить непроханий гість.

А чому не можна мучити тваринок, а мухи на липкій стрічці сотнями гинуть у муках? Чому мама купує гарну сукню, але негарно казати, що сукня гарна? Чи кіт повинен бути облудним? Блискавка, няня перехрестилася і каже: «Бог», а чому вчителька каже, що це електрика? Якщо дорослих треба поважати, то й злочинця теж? Дядечко сказав: «Аж мені кишки заболіли», а так говорити негарно. Чому «сучий син» — це лайка? Кухарка вірить у сни, а мама — ні. Чому кажуть: здоровий як риба, коли риби хворіють? Чи пес теж п'є з колодязя? Чому негарно запитувати, скільки коштує подарунок?

Як приховати, як пояснити, щоб не поглибити непорозумінь?

О, ті наші відповіді...

Сталося так, що я двічі ставав свідком, як дитині перед вітриною книгарні пояснювали, що таке глобус.

— Що це за м'ячик? — питає дитина.

— Такий от м'ячик, — відповідає няня.

Іншим разом:

— Мамо, що це за куля?

— Це не куля, це Земля. На ній є будинки, коники, мамуся.

— Мамуся? — Дитина подивилася на матір зі співчуттям і острахом і більше не розпитувала.

## 86

Бачимо дітей в бурхливих виявах радості й смутку, коли вони відрізняються від нас, не помічаємо спокійного настрою, тихих роздумів, глибоких почуттів, болісного подиву, підозр, що роз'ятрюють душу, і принизливих сумнівів, у яких вони схожі на нас. «Справжньою» буває не тільки дитина, яка стрибає на одній ніжці, але й дитина, яка розкриває таємницю дивовижної казки життя. Потрібно лише виключити по-справжньому «штучних» дітей, які показово повторюють фрази, завчені або схоплені від дорослих. Дитина не може думати «як дорослий», але може по-дитячому

замислитися над поважними проблемами дорослих; брак знань і досвіду спричиняється до помилкових суджень.

Розповідаю казку: чарівники, дракони, відьми, зачаровані королівни — і раптом чую на перший погляд наївне запитання:

— А це правда?

І чую, як хтось зверхнім тоном пояснює:

— Але ж пан сказав, що це казка.

Ані герої, ані сюжет не є неправдоподібними, так могло би бути, але так не є, тому що ми оголосили: казки — це неправда.

Мова, яка повинна була розвіяти страхи і дивовижі навколишнього світу, натомість поглибила й поширила незнання. Раніше маленьке минуще життя особистих потреб вимагало певної кількості незаперечних відповідей, але нове велике життя слова водночас утопило їх у всіх проблемах, вчорашніх та завтрашніх, далеких і найвіддаленіших. Немає часу ані розв'язувати, ані навіть роздивитися все. Теоретичне знання відривається від щоденності і здійсмається над верифікацією.

Тут активний та пасивний темпераменти перетворюються на різні типи мислення: реалістичний та рефлексивний.

Реалістичний вірить і не вірить, залежно від волі авторитету: вигідніше, корисніше вірити; рефлексивний розпитує, робить висновки, заперечує, бунтує в думках та вчинках. Неусвідомлену оману першого протиставля-

емо волі до пізнання другого, але це помилка, яка ускладнює діагноз і робить освітню терапію неефективною.

У психіатричних клініках стенограф запісує монологи і розмови пацієнтів, це саме відбуватиметься у майбутніх педагогічних клініках. Нині маємо тільки матеріал дитячих питань.

87

Життя — казка. Казка про тваринний світ.

У морі живуть риби, які ковтають людей. А ті риби більші за корабель? А якщо вона ковтне людину, то та задихнеться, а якщо ковтне святого? Що вони їдять, якщо жоден корабель не зазнає катастрофи? Чи можна спіймати таку рибу? Як можуть жити в морі звичайні риби? Чому цих риб не повиловлюють? Їх багато, може, мільйон? Чи з такої риби можна зробити човна? Чи це доісторичні риби?

У бджіл є королева. А чому немає короля, він що, помер? Якщо птахи знають, як летіти до Африки, то вони розумніші за людей, бо ж не вчилися? Чому кажуть «сороконіжка», якщо в неї не сорок ніг, а скільки насправді? Чи всі лисиці хитрі, чи не можуть вони виправитися, а чому вони такі? Якщо хтось мучить і б'є собаку, то він все одно залишиться вірним? А чому не можна дивитись, як пес скаче

на пса? А опудала були живими тваринами, тоді чи можна зробити опудало з людини? А слимаку дуже незручно? А якщо його вийняти, він помре? А чому він такий мокрий, чи він риба, чи розуміє, коли до нього промовляють: «Слимаче-слимаче, покажи ріжки!»? Чому в риб холодна кров? Чому змії не боляче, коли вона змінює шкіру? Про що розмовляють між собою комахи? Чому тварини здихають, а людина вмирає? Якщо зіпсувати павутину павукові, чи він здохне? А звідки візьме нитку, щоб сплести іншу павутину? Щоб з яйця народилася курка, треба яйце закопати в землю? Страус їсть камінчики і залізо, а чим він какає? Звідки верблюд знає, на скільки днів робити запас води? Чи папуга хоч трішки розуміє, що говорить? Чи він розумніший за собаку? А чому собаці не можна підрізати язика, щоб розмовляв? А чому Робінзон першим навчив папугу розмовляти? Чи важко навчити, а як це робиться?

Барвіста казка про рослини.

Дерево живе, дихає, помирає. З малого жолудя виростає дуб. Квітка перетворюється на грушку, чи можна це побачити? Чи сорочки ростуть на деревах? Учителька в школі (клянеться Богом) казала, що це правда! Батько відповів: «Не плети дурниць!» — а мама сказала, що не на деревах, тільки льон росте в полі, а вчителька в школі сказала, що на арифметиці не можна про це говорити, що

пояснить якось іншим разом. Отже, це не побрехенька: хоча б одне таке деревце побачити!

Чим серед таких дивовиж є дракон? Його не існує, але він міг би існувати. Як Крак<sup>1</sup> зумів вбити дракона, якого не існує? Якщо русалок немає, то навіщо їх малюють?



88

Казка про народи.

Африканець чорний, щоб не було помітно, чи мився. Язик у нього не чорний, зуби теж ні. Це не диявол: нема ані рогів, ані хвоста. Його діти також чорні. Вони жахливо дикі: їдять людей. Не вірять в Бога, тільки в жаб. Раніше усі вірили в дерево, дурні були, греки також вірили в нісенітниці, але були розумними, то чому ж вірили? Чорні ходять по вулиці голі і зовсім не соромляться. Вони засовують до носа мушлю і вважають, що це гарно, чому ніхто їм не скаже, щоб так не робили? Щасливі вони: їдять фіги, інжир і банани, мають мавп, не ходять до школи, а маленький хлопчик відразу йде на полювання.

---

<sup>1</sup> Крак — легендарний польський князь, засновник Кракова, якому приписують вбивство страшного вавельського дракона.



Китайці носять косички, вони дуже смішні. Французи — найрозумніші, але їдять жаб і кажуть «бон жур»<sup>1</sup>. Ніби й розумні, але так смішно розмовляють: «бон-пон-фон-бздон». Знову ж таки, німці: дер-ді-дас, капуста і квас. Євреї усього бояться, кричать «ай-вай» і обдурюють. Єврей, хоч би там що, мусить когось обдурити, бо вони вбили Господа Ісуса. У Америці теж живуть поляки: що вони там роблять, навіщо виїхали, чи добре там? Цигани крадуть дітей, ламають їм ноги і наказують жебракувати або віддають до цирку. Напевно, у цирку цікаво виступати, хоч там і викручують руки. Чи якщо руку викрутити, то потім завжди можна показувати трюки? Чи існують гноми, чому ні, а якщо їх немає, то звідки відомо, як вони виглядають? А вулицею йшов маленький чоловічок, усі оглядалися за ним — чи ліліпути ніколи не виростуть, чи їх так покарали? Чи фінікійці були чарівниками, бо як з піску робили скло? Чи це важко? А моряки — це народ? Чи можуть жити у воді; важче бути водолазом чи моряком: хто з них важливіший?

Інколи питання будить неспокій:

— Якби я весь вимастився чорнилом, чи африканці б мене впізнали?

Дитина важко сприймає інформацію, яка не має практичного застосування. Вона хо-

---

<sup>1</sup> Добридень (фр.).

тіла б теж щось зробити. Спробувати, при-  
наймні роздивитися зблизька.



89

Казка про людину.

А правда, що існують люди зі скляними очима? Чи можна ці очі виймати, можна ними бачити? Для чого існують перуки і чому сміються, якщо хтось лисий? Чи існують люди, які розмовляють черевом, чи вони розмовляють пупком, а для чого тоді пупок? Чи справжні барабани у вухах? Чому сльози солоні і чому море солоне? Чому у дівчинки довге волосся і «там» теж усе інакше? Чи на серці ростуть гриби, а чому тоді на Перше квітня малюють картинки з грибами на серці? Чи необхідно помирати? Де я був, коли мене ще не було на світі? Служниця каже, що можна так подивитися, що людина аж захворіє, а якщо три рази сплюне, то не захворіє. Що відбувається в носі, коли чхаєш? Чи божевільний — хворий? А пияк — хворий? Що гірше: божевільний чи пияк? Чому зараз мені не можна знати, як народжуються діти? Чи вітер виникає тоді, як хтось повіситься? Краще бути сліпим чи глухим? Чому діти помирають, а старі живуть? Коли треба більше плакати: коли помре бабуся чи братик? Чому канарка не може потрапити до раю? Чи мачуха

неодмінно битиме дітей? Чи грудне молоко також дають корови? Якщо щось сниться, це тільки здається чи відбувається насправді? Чому волосся буває рудим? Чому без чоловіка не можна народити дитину? Що краще — з'їсти отруйний гриб чи щоб змія вкусила? Це правда, що якщо стати на дощі, то швидше виростеш? Що таке луна, чому вона з'являється в лісі? Чому, якщо скласти долоню трубою, можна побачити цілий будинок: як він так вмістився? Що таке тінь, чому від неї не можна втекти? Чи правда, що якщо дівчинку поцілує вусань, то в неї виростуть вуса? Чи правда, що в зубах живуть хробачки, тільки їх не можна побачити?



90

Казка про авторитети.

Дитина має численних богів, божків і героїв.

Авторитети діляться на видимих та невидимих, живих і мертвих. Їхня ієрархія є невимовно складною. Мама, батько, бабуся, дідусь, тітки, дядьки, домашня прислуга, поліцейський, солдат, король, лікар, старші загалом, священник, вчитель, досвідченіші приятелі.

Авторитети зримі, але мертві: хрест, сувій Тори, молитовник, ікони, портрети предків, пам'ятники видатним людям, фотографії невідомих осіб. Невидимі авторитети: Бог, здо-

ров'я, душа, совість, померлі, чарівники, дияволи, ангели, духи, вовки, далекі родичі, про яких часто згадують.

Авторитети вимагають послуху, це дитина розуміє, з болем розуміє.

Вони вимагають любові. Із цим важче погодитися.

— Я найбільше люблю тата і маму.

Малеча кокетує незрозумілою відповіддю на незрозуміле запитання. Старша дитина терпіти не може питання, чи любить вона когось: воно бентежить її і принижує. Дитина любить інколи сильніше, іноді слабше, інколи так собі, стільки, скільки потрібно і не більше, деколи ненавидить — так, це жахливо, але що ж поробиш, коли ненавидить.

Повага — це почуття таке складне, що дитина зрікається власного рішення, покладаючись на досвід старших.

Мама наказує служниці, служниця боїться маму. Мама гнівається на виховательку. Мама мусить запитати лікаря, чи він дозволить. Поліцейський може покарати маму. Однокласник маму слухатися не зобов'язаний. На татуся розсердився начальник на роботі, тому тато сумний. Солдат боїться офіцера, офіцер — генерала, а генерал — короля. Тут усе зрозуміле, може, тому хлопців цікавлять військові звання, можливо, тому діти так ретельно дозують повагу для учнів різних класів, тому що тут усе легко зрозуміти.

Надзвичайно гідні поваги посередники між видимими і невидимими авторитетами. Священик розмовляв із Богом, лікар має якісь домовленості зі здоров'ям, солдат має стосунки з королем, а служниця багато знає про чари, страхи і духів.

Трапляються, однак, миті, коли найгіднішим поваги виявляється пастух, який ножичком вирізьблює фігурку: цього не вміють ані мама, ані генерал, ані лікар.



91

Чому від недостиглих фруктів болить живіт? Здоров'я міститься в животі чи в голові? Здоров'я — це душа? Чому пес може жити без душі, а людина помирає? А лікар теж хворіє, помирає — чому? Чому всі великі люди повмирали? Чи правда, що існують люди, які пишуть книжки і ще живуть? Королі помирають: вони не ховаються. Чи королева має крила? Чи Міцкевич<sup>1</sup> був святим? Чи священик бачив Бога? Чи орел може долетіти до неба? А Бог молиться? Що роблять ангели: чи сплять вони, чи їдять, чи грають у футбол і хто їм шиє суконки? Чи чортам дуже боляче? Чи це чорти отру-

---

<sup>1</sup> Адам Міцкевич (1798—1855) — видатний польський поет, діяч національно-визвольного руху.

їли отруйні гриби? Якщо Бог сердиться на вбивць, то чому каже молитися за них? Коли Мойсей побачив Бога, чи дуже він злякався? Чому татусь не молиться, чи Бог йому дозволить? Грім — це диво? Повітря — це Бог? Чому не можна побачити повітря? Чи повітря миттєво заходить до порожньої пляшки, чи потрошку, а звідки воно знає, що там немає води? Якщо це не диво, чому ніхто не може зробити дощу? Із чого зроблені хмари? Тітка, яка живе далеко, мешкає в труні?

Як по-дитячому сподіваються батьки (тільки не називайте їх передовими), що, повідомивши дітям: «Бога немає», полегшують їм розуміння навколишнього світу! Якщо Бога немає, то що є, хто це все створив, що буде, коли я помру, звідки взялася перша людина? Правда, якщо хтось не молиться, то живе як бидло? Тато каже, що ангелів не існує, а я одного бачив на власні очі. Якщо гріха не існує, чому не можна вбивати? Адже і курці боляче?

Ті самі сумніви та тривожні запитання.



92

Похмура казка, таємнича вбогість.

Чому голодний, чому бідний, чому йому холодно, чому не купить, чому не має грошей, чому «так» не дадуть?

Ти кажеш:

— Бідні діти брудні, говорять погані слова. На голові в них хробаки. Бідні діти хворіють, від них можна заразитися. Вони б'ються, жбурляють каменяки, очі вибивають. На подвір'я не можна ходити, до кухні не можна: там немає нічого цікавого.

А життя заперечує:

— Зовсім вони не хворіють, цілий день радісно гасають, воду п'ють із криниці, купують смачні кольорові цукерки. Хлопчина робить мітлу, замітає подвір'я, сніг відгортає — це дуже приємно. Жодних хробаків не мають, каменяками не жбурляють, мають очі, не б'ються, а борються. Негарні слова смішні, а в кухні в сто разів приємніше, ніж в кімнаті.

Кажеш дитині:

— Бідних потрібно любити і шанувати, вони добрі, важко працюють. Треба дякувати кухарці, бо готує для нас обід, сторожеві, бо пильнує за порядком. Пограйся з дітьми сторожа.

А життя заперечує:

— Кухарка вбила курку. Завтра будемо її їсти, мама теж їстиме, бо курка зварена, їй не боляче, а кухарка вбивала живу. Мама навіть дивитися не могла. Сторож потопив цуценят, вони були такі гарнесенькі. У кухарки тверді руки, бо бабрається ними в брудній воді. Мужик смердить, єврей смердить, не кажуть «пані», а тільки «перекупка», не «пан», а тільки «сторож». Бідні діти брудні; якщо їм

щось показати, відразу кажуть: «Дай мені це», а якщо не дати, капелюх збивають. Сміються, один плюнув, плюнув в обличчя...

Дитина ще не чула про поганих чарівників, а попри це з острахом наближається до жебрака, щоб дати йому гріш.

Дитина знає, що й тут їй усього не говорять. І що в цьому приховується щось бридке, чого їй не хочуть або не можуть пояснити.

93

Дивацтва товариського життя і гарного тону.

Негарно класти пальця до рота, колупатися в носі, шморгати носом. Негарно просити, казати: «Не хочу», відсовуватися, коли тебе хтось цілує, казати: «Брехня». Негарно голосно позіхати, казати: «Мені нудно». Негарно тримати руки в боки, першому подавати руку дорослим. Негарно махати ногами, тримати руки в кишені, озиратися на вулиці. Негарно голосно робити зауваження й тицяти пальцем.

Чому?

Ці заборони і накази впливають із різних джерел, діти не можуть схопити їхньої суті та зв'язку.

Негарно ганяти в сорочці і негарно плювати на підлогу.



Чому негарно відповідати на питання дорослих сидячи? Чи батькові теж треба вклонитися на вулиці? Що робити, якщо хтось каже неправду, наприклад: «Ти дівчинка», а він же хлопчик, або: «Ти моя наречена», або: «Я купив тебе у мами», це ж брехня.

— Чому з дівчатками потрібно бути чемними? — запитав мене учень.

— Це має історичне пояснення, — відповів я.

— Чому ти написав «повернувся» через «е»? — запитав його за кілька хвилин.

— Це має історичне пояснення, — відповів хлопчик з іронічною посмішкою.

На це саме питання одна з матерів відповіла:

— Бач, дівчинка буде народжувати дітей, хворіти тощо.

Невдовзі по тому між братом і сестрою виникла суперечка.

— Матусю, що мені до того, що вона народжуватиме дітей? Мені важливо, щоб вона не була рюмсою.

Найменш придатним мені здається найрозповсюдженіше пояснення:

— З тебе будуть сміятися.

Воно вигідне і дієве, дитина боїться бути смішною.

Але з неї сміятимуться також через те, що слухає маму, через те, що звіряється їй, що не хоче в майбутньому грати в карти, пити горілку, йти до борделя.

І батьки, лякаючи дитину тим, що вона буде смішною, припускаються недоречних помилок. Найшкідливіша помилка — приховування недоліків дитини та недоглядів у її вихованні: дитина при гостях вдає добре виховану за пристойну винагороду, а потім мститься.

94

Рідна мова — це не обрані та допасовані до рівня дитини рецепти й повчання, а повітря, якими дихає її душа на рівні з колективною душею цілого народу.

Правда і сумніви, віра та звичаї, кохання і ненависть, непослух і повага, достоїнство і приниженість, багатство та бідність — усе, що натхненно створив поет і в п'яній маячні виблював покидьок, століття наполегливої праці і похмурі роки неволі.

Хтось розмірковував про це? Хтось про це писав? Хтось досліджував, як нищити бактерії та насичувати цю стихію озоном? Можливо, з'ясувалося б, що не просторічне «срати», а салонне «варта гріху» містить у собі зародки розкладу?

«Честь йому й хвала. Бог його покарав. Лихо спокусило. Як в раю. На сьомому небі. Пекло вдома. Хрест на дорозі. Як у Бога за

пазухою. Бог допоможе. Зносити молитви. Святенник. Богомаз. Без копійки за душею. Душа в п'ятах. Продав би душу дияволу. Має грішки. Сивина в бороду, а біс в ребро. Влаштує собі свято.

На здоров'я. Твоє здоров'я. П'ятниця — нещасливий день. Гикаю — хтось згадує. Закохалася — страву пересолила. Ніж впав — голодний поспішає. З'їв шкварки священика. Однією ногою в могилі.

Китайські церемонії. Циганське весілля. Талмуди. Панська ласка. Хамська пика. Сирітська доля.

Старий зануда, старий ідіот, беззуба баба. Шмаркач, телепень, щеня, жовтодзьобий, молоко на губі не обсохло.

Сліпий? Ні, незрячий. Старий? Ні, похилого віку. Каліка? Ні, неповносправний.

Собача погода. Зійшло на пси. Сучий сину, сука. Гавкає зі злості. Вовчий апетит. Побив на квасне яблуко.

Без олії в голові, джмелі гудуть в голові. Замилює очі. Бракує клепки. Лускає зі сміху. Викрутився сіном. Знає, як свою кишеню. Ще та штучка колись виросте. Життя мені отруює».

Що це? Звідки взялося? Кому це потрібно?

Стіл — іменник, стіл — підмет.

А чому тоді кажуть «тупий як стіл»? Та людина, яка придумала граматику, була розумною?

Діти не люблять незрозумілих виразів, хоча деколи намагаються вразити ними оточення.

Вони вибірково привласнюють мову дорослих, явно опираючись деяким нашим часто вживаним зворотам.

— Послухай-но, дай... Слухай-но, позич... Слухай-но, покажи...

«Послухай» — це відповідник нашого «будь ласка». Просити — це жебрати (жебрак просить). Дитина не любить принизливого звороту.

— Думаєш, проситиму тебе? Не проси його. Буду я його просити! Зачекай, ти ще проситимеш у мене!

Знаю лише один винятково урочистий зворот:

— Бачиш, який ти, а я ж тебе так прошу.

Навіть звертаючись до дорослих, дитина воліє вжити форму «Хай мама, хай пан...» і, тільки підкоряючись примусу, «просить».

Словечком «бачиш» дитина замінює не менш неприємне слово «вибачте».

— Бачиш, я випадково. Бачиш, я не хотів. Бачиш, я не знав.

А розмаїття зворотів вмовляння і засторог, щоб уникнути бурхливих сцен:

— Перестань, облиш, не починай, відійди, йди собі. Припини. Кажу тобі, припини. Прошу тебе, перестань (тут прохання є твердим наказом). Відчепишся нарешті! Слухай, не припиниш нарешті?

Погроза:

— Хочеш дістати? Хочеш нарватися? Побачиш, ще пошкодуєш. Ой, плакатимеш.

Зневажливе подвоєння слів:

— Добре, добре... Знаю, знаю... Почекай, почекай...

Ми змушуємо дитину боятися.

— Дуже я боюся. Думаєш, що боюся? Буду я його боятися.

Будь-яку власність дитини можна оскаржити: не можна віддати без дозволу, не можна знищити, можна лише користуватися (тому тим більше цінить право на нероздільну власність).

— Твоя парта, твій стіл?

— А мій. (Або: А може, твій?)

— Я був тут перший.

«Перший» зайняв місце, почав тут бавитися, почав копати. Дорослі, дбаючи про власний спокій, дуже поверхово розв'язують дитячі суперечки.

— Це він причепився. Він перший почав. Я стою собі, а він...

Цікава заперечна форма:

— А я як не гримнув його... А він як не почав втікати... А ми як не почали сміятися.

Зміст розповіді — свавільна поведінка, можливо, це «не» є відлунням заборон?

— Ти обіцяв, пам'ятай. Дав слово. Не дотримав слова.

Хто обіцянок не дотримує, той свиня. Дорослі мають пам'ятати про це.

Багатий матеріал для досліджень.



96

Дитина, яку не до кінця дистанціюють від бідних, любить кухню, і любить не тому, що там чорнослив і родзинки, але тому, що в кухні відбувається щось, а в кімнатах не відбувається нічого, любить, бо казка там цікавіша, бо, окрім казки, почує там розповідь зі справжнього життя, бо сама щось скаже та її вислухають із зацікавленням, бо в кухні вона є людиною, а не кишеньковим песиком на атласній подушечці.

— То що, казка? Гаразд. То що я тобі хотіла розповісти? Ага, отже, діло було так. Зараз, дай пригадаю.

Поки казка почнеться, у дитини є час влаштуватися зручно, поправити вбрання, відкашлятися, приготуватися до тривалого слухання.

— Отже, йду собі, йду через ліс. А там темно, нічого не видно: ані дерева, ані звірини,

ані каменя. Темно й темно. Отже, вона так боїться, так боїться. Ану, перехрестилася раз, трохи страх відійшов, перехрестилася вдруге і йде далі...

Я спробував так розповідати — це нелегко. Нам бракує терпцю, ми поспішаємо, не поважаємо ані казки, ані слухача. Дитина не встигає за темпом нашої оповіді.

Можливо, якби ми вміли розповідати так про тканину, яка робиться з льону, дитина не вважала б, що сорочки ростуть на деревах, а землю засівають попелом...

Справжня історія:

— Встаю рано, і тут мені в очах починає двоїтися, дивлюся на одне, а бачу два. Дивлюся на камін — два каміни, дивлюся на стіл — два столи. Знаю, що стіл один, а бачу два. Тру очі — не допомагає. А в голові стукотить, стукотить.

Дитина очікує розв'язання загадки, а коли нарешті з'являється незнайома назва «тиф», уже готова на сприйняття нового слова.

— Лікар каже: «Тиф»...

Пауза. Оповідач відпочиває, відпочиває і слухач.

— Отож, як я захворів на цей тиф...

І оповідь ведеться далі.

Проста історія про те, як у селі жив господар, який не боявся жодного пса, аж побився об заклад і взяв на руки собаку, злого, неначе вовк, і ніс його, як теля, перетворюється

на епос. А як на весіллі один перевдягнувся в бабу і ніхто його не впізнав... А як господар шукав украденого коня...

Трохи чуйності, і, можливо, на естраді з'явився би казкар у сірячині, навчив би нас розмовляти з дітьми, щоб бути вислуханими. Треба бути чуйними, ми ж воліємо забороняти.



97

«Це правда?»

Потрібно зрозуміти сутність цього питання, якого не надто любимо, вважаючи його зайвим.

Якщо мама, якщо вчителька сказала, отже, це правда.

Ба, дитина переконалася, що кожна людина володіє лише дещицею знань, що, до прикладу, фурман більше знає про коней, ніж навіть батько. До того ж не кожен, знаючи, скаже. Деколи дорослим не хочеться, деколи вони наближують правду до рівня дітей, часто приховують або свідомо фальшують.

Крім знання, існує лише віра: один вірить, інший ні. Бабуся вірить у сни, мама не вірить. Хто має рацію?

Урешті, брехня як жарт і брехня, щоб похвалитися.

— Чи правда, що Земля — це куля?



Усі кажуть, що правда. Якщо хтось скаже, що неправда — залишиться тінь сумніву.

— Пані була в Італії. Чи це правда, що Італія подібна на чобіт?

Дитина хоче довідатися, чи сам бачив, чи дізнався від інших, звідки знаєш, хоче, щоб відповіді були стислі й упевнені, зрозумілі, правдиві, серйозні, ввічливі.

— Як термометр вимірює температуру?

Один каже «ртуть», другий — «живе срібло» (чому живе?), третій — що тіла розширюються (термометр — це тіло?), а четвертий каже: «Підростеш — дізнаєшся».

Казка про лелеку ображає і дратує дітей, як і кожна жартівлива відповідь на серйозне запитання, як-от: «Звідки беруться діти?» або «Чому пес гавкає на kota?»

— Не хочете, не полегшуйте мені завдання, але для чого ускладнюєте, чому смієтеся над тим, що хочу знати?

Дитина, бажаючи помститися товаришеві, каже:

— Я щось знаю, але якщо ти такий, то тобі не скажу.

Так, не скаже в покарання, але за що дорослі карають?

Занотовую ще декілька дитячих запитань:

— Цього не знає ніхто у світі? Цього не можна знати?

— Хто це сказав? Усі чи хтось один? Чи так завжди буває? Чи повинно так бути?

«Чи можна?»

Не дозволяють, бо гріх, бо шкідливо, бо негарно, бо надто малий, бо не можна — і крапка.

І тут криються сумнівні й заплутані справи. Часом щось шкідливе, коли мама не в гуморі, часом і малому дозволяють, коли батько в добром гуморі чи при гостях.

— Чому забороняють? Що їм заважає дозволити?

Щастя, що рекомендовану теорією послідовність на практиці неможливо виконати. Бо як хочете відпустити дитину в життя у переконанні, що все правильно, справедливо, розумно, обґрунтовано і незмінно? У теорії виховання забуваємо, що повинні навчати дитину не тільки цінувати правду, але й розпізнавати брехню, не тільки любити, але й ненавидіти, не тільки поважати, але й зневажати, не тільки миритися, але й повставати.

Часто зустрічаємо дорослих, які обурюються, коли потрібно злегковажити, зневажають, коли потрібно поспівчувати. Тому що в царині негативних відчуттів усі ми самоуки, бо, навчаючи алфавіту життя, нас навчили лише кільком літерам, а інші приховали. Чи дивно, що читаємо з помилками?

Дитина відчуває рабство, страждає через пута, прагне свободи, але не знайде її, бо, змінюючи форму, не змінюємо суті заборон і примусу. Ми не можемо змінити нашого життя дорослих, тому що виховані в рабстві, не можемо подарувати дитині свободу, поки самі перебуваємо в кайданах.

Якби я відкинув з виховання все, що передчасно скоує мою дитину, вона б наштовхнулася на суворий осуд не тільки однолітків, але й дорослих. Чи необхідність прокладання нових шляхів, труднощі долання течії не стали б іще важчим ярмом? Яку гірку ціну сплачують в школах-інтернатах вільні пташки із сільських подвір'їв за ті кілька років відносної свободи в полі, стайні і кімнаті для прислуги!..

*Я писав цю книжку в польовому шпиталі,  
під гук гармат, під час війни, не вистачало  
саме програми поблажливості.*

99

Чому дівчинка в нейтральному віці вже так сильно відрізняється від хлопчика?

Тому що, окрім дитячої упослідженості, вона підлягає додатковим обмеженням як жінка. Хлопець позбавлений прав, бо дитина,

обіруч схопився за привілей статі і не відпускає, не хоче ділитися з ровесницею.

— Мені можна, я можу, я ж хлопчик.

Дівчинка є білою вороною у їхньому середовищі. Один з десяти неодмінно запитає:

— А вона чому з нами?

Нехай виникне суперечка, яку хлопці вирішать між собою, не зачіпаючи самолюбства інших, не загрожуючи вигнанням, для дівчинки приготували наїжачене:

— Не подобається — іди до своїх.

Дівчинка, як воліє хлопчачого товариства, стає підозрілою індивідуалісткою у власному гроні:

— Не хочеш — йди до хлопців.

Приниження відповідає на зневагу зневагою, це реакція самооборони вражених гордоців.

Рідко яка не знеохотиться, зневажить думку, підніметься над натовпом.

У що вилилася ворожість загалу дітей до дівчат, які воліють бавитися з хлопцями? Можливо, не помилюся, стверджуючи, що та ворожість спричинилася до незаперечного, суворого правила: дівчинка зганьблена, якщо хлопчик побачить її трусики. Цей закон у формі, якої він набув серед дітей, придумали не дорослі. Дівчинка не може вільно бігати, бо якщо впаде, то поки обсмикає суконку, почує злостивий вигук:

— О-о-о, труси!

— Брехня!

Або з викликом:

— Ну і що тут такого? — проказує почервоніла, збентежена, принижена.

Якщо встрягне в бійку, її відразу стримає цей вигук, паралізує. Саме тому дівчата менш спритні, отож менше заслуговують на повагу, не б'ються, натомість ображаються, сваряться, скаржаться і плачуть. А тут іще старші вимагають поваги для них. З якою радістю діти говорять про дорослого:

— Я його слухатися не мушу.

А дівчинці навіщо поступатися?

Поки ми не звільнимо дівчат від «не годиться», причини якого в їхньому одязі, марно намагатися, щоб вони стали товаришками хлопців. Ми інакше вирішили цю проблему: відросли хлопцям довге волосся і оплутали їх такою ж кількістю настанов щодо гарної поведінки, і нехай тепер бавляться разом. Замість мужніх дочок ми подвоїли кількість ожіночених синів.

*Короткі сукні, купальні костюми, спортивні костюми, нові танці — смілива спроба розв'язати проблему на нових засадах. Скільки розв'язань приховують модні тенденції? Сподіваюся, це не легковажність. Не можна ображатися й критикувати: обговорюючи так звані делікатні питання, дотримуємося засад обережності.*

\*\*\*

*Я не хотів би намагатися обговорити всі етапи розвитку дитини в короткій брошурі.*

100

Дитина, яка спочатку радісно пливе поверхнею життя, не усвідомлюючи похмурої безодні, зрадливих течій, таємничих чудовиськ, прихованих ворожих сил, довірлива, зачарована, усміхаючись барвистим несподіванкам, раптом прокидається з блакитного півсну і застиглим поглядом, затримавши подих, тремтливими губами перелякано шепоче:

— Що це, чому, навіщо?

П'яний заточується, незрячий намацує до рогу палицею, епілептик падає на хіднику, злодія ведуть, кінь здихає, півня зарізали.

— Чому? Навіщо це все?

Батько свариться. А мама все плаче й плаче. Дядько поцілував служницю, вона його висварила, сміються, дивляться в очі одне одному. Схвильовано розмовляють про когось, хто народився під недоброю зіркою, отже, треба йому кістки переламати.

— Що це, чому?

Не наважується запитати. Почувається маленькою, самотньою і безпорадною перед обличчям таємничих сил.

Дитина, яка раніше панувала, чиє бажання раніше було наказом, озброєна сльозами та усміхом, що має у володінні маму, тата, няньок, зауважує, що це вони мають її за ддя розваги, що це вона існує для них, а не вони — для неї. Чутлива, наче розумний пес, як полонений королевич, дивиться навколо і вдивляється в себе.

Вони щось знають, щось приховують. Вони — не те, чим себе називають, і вимагають, щоб і вона не була тим, чим насправді є. Ратують за правду, самі брешуть, кажуть брехати. Зовсім інакше розмовляють з дітьми, інакше — між собою. Вони сміються з дітей. Мають своє життя і сердяться, коли дитина намагається проникнути в нього, хочуть, щоб була легковірною, втішаються, коли наївним питанням виказує, що не розуміє.

Смерть, тварини, гроші, правда, Бог, жінка, розум — у всьому ніби якась облуда, якась потворна загадка, жахлива таємниця. Чому не хочуть зізнатися, як все насправді?

І дитина із сумом пригадує раннє дитинство.

101

Другий період неврівноваженості, про який не можу твердо сказати нічого іншого, окрім того, що він існує, я назвав шкільним.

Це назва відмовки, назва незнання, назва-відчепка, одна з багатьох етикеток, які наука запустила в обіг. Створюючи видимість, обдурюючи профанів, що знає, коли заледве починає здогадуватися.

Шкільна неврівноваженість — це не перелом на межі немовлячого періоду і раннього дитинства і не період дозрівання.

Фізично: погіршення вигляду, сну, апетиту, знижений імунітет проти хвороб, викриття прихованих спадкових вад, погане самопочуття.

Психічно: самотність, душевний розлад, ворожість у ставленні до оточення, піддатливість моральній заразі, бунт вроджених схильностей проти накинутих впливами виховання.

— Що з ним сталося? Я його не впізнаю, — ось характеристика, висловлена матір'ю.

Деколи:

— Думала, що це витребеньки, гнівалася, сварила, а дитина, очевидно, вже давно хворіла.

Для матері виявляється несподіванкою тісний зв'язок спостережених фізичних і психологічних змін.

— Я приписувала це поганому впливу друзів.

Так, але чому серед численних друзів вибрав саме поганих, чому так легко став слухатися їх, підпав під їхній вплив?

Дитина, боляче відриваючись від дорослих, ще слабко зрослася з дитячим колективом, чує тим більший біль, що ніхто не хоче їй



допомогти, що не має до кого звернутися за порадою, не має до кого притулитися.

Коли бачиш ці незначні зміни в інтернаті, де навчається значна кількість дітей, де зі ста сьогодні одна, завтра друга дитина «псується», раптом стає лінивою, незграбною, сонною, вередливою, дратівливою, безкарною, брехливою, щоб через рік знову відновити рівновагу, «виправитися», важко засумніватися, що ці зміни пов'язані з процесом росту, розуміння якого дають об'єктивні, неупереджені параметри ваги і розміру.

Передчуваю мить, коли вага, розміри, можливо, інші параметри, відкриті людським генієм, стануть сейсмографом прихованих сил організму, дозволять не тільки розпізнавати, але й передбачати.

102

Неправда, що дитина прагне шибки з вікна й зірки з неба, що її можна підкупити лестоццями та поступливістю, що вона вроджений анархіст. Ні, дитина має почуття обов'язку, не нав'язаного примусом, любить план і впорядкованість, не відрікається від правил та обов'язків. Вона лише хоче, щоб тягар був не занадто важким, щоб не ламав їй хребет, хоче знайти розуміння, коли завагається, по-

слизнеться, коли, втомлена, зупиниться, аби передихнути.

Спробуй, переконаймося, чи піднесеш цей тягар, скільки кроків пройдеш із ним, чи щодня долатимеш таку саму відстань, — це основна засада ортофренії<sup>1</sup>.

Дитина хоче, щоб до неї ставилися серйозно, прагне довіри, вказівок і поради. Ми ж ставимося до неї жартівливо, безупинно підозрюємо, відштовхуємо нерозумінням, відмовляємо в допомозі.

Лікару, до якого прийшла за порадою, мати наводить не факти, а дає узагальнені оцінки:

— Дитина нервова, вередлива, неслухняна.

— Факти, шанована пані, симптоми.

— Вкусила товаришку. Аж сором сказати. Любить її, завжди бавиться з нею.

П'ять хвилин розмови з дитиною: ненавидить «товаришку», яка насміхається з неї, з її суконь, а маму назвала посмітюшкою.

Інший приклад: хлопець боїться засинати сам у кімнаті, впадає у розпач від думки про наближення ночі.

— Чому мені не казав?

---

<sup>1</sup> Ортофренія (від гр. *orthós* — правильний, *phren* — душа, розум, почуття) — галузь колекційної педагогіки, що вивчає фізичні та психічні відхилення від норми.

— Власне, казав.

Мати не звернула уваги: сором, що такий великий хлопець боявся.

Третій приклад: плюнув на виховательку, вчепився їй у волосся, заледве відірвали.

А вихователька брала його вночі до ліжка, наказувала притискатися до неї, загрозувала, що запахе до скрині й кине до річки.

Дитина може бути пронизливо самотньою у своєму стражданні...



103

Період реалізму — спокій, затишшя. Навіть «нервові» діти знову стають спокійними. Повертається жвавість, дитяча рухливість, гармонія життєвих функцій. Є повага до старших, і послух, і гарний настрій, зникають питання, що непокоять, капризи і вибрики. Батьки знову вдоволені.

Дитина ззовні асимілює до світогляду родини й середовища, користуючись відносною свободою, не прагне більшого, ніж отримує, остерігається виказувати свої погляди, знаючи наперед, що вони нашттовхнуть на вороже сприйняття.

Школа з її стійкими традиціями, галасливим і яскравим життям, розкладом, вимогами, опікою, поразками та тріумфом, товариством

книжки становить зміст життя. Факти не дають часу на безплідні очікування.

Дитина вже знає. Знає, що не все гаразд у світі, що існує добро і зло, знання і невігластво, справедливість і несправедливість, свобода і залежність. Якщо чогось не розуміє, то й не розуміє, чого це має обходити її? Дитина погоджується, лине за течією.

— Бог? Треба молитися, у разі вагань докинути до молитви добродійність, як усі роблять. Гріх? Прийде каяття, і Бог пробачить.

— Смерть? Ну що ж, треба плакати, носити жалобу, згадувати із зітханням — усі так роблять.

Усі хочуть, щоб дитина була зразковою, веселою, наївною, вдячною батькам, — будь ласка, до ваших послуг.

— Прошу, дякую, вибачте, мама вклоняється, бажаю від щирого серця (а не від однієї його половини).

Це так просто, легко, а отримуєш похвалу, залишають в спокої.

Знає, коли, до кого і як, з яким проханням звернутися, як спритно виплутатися із неприємної ситуації, як, кому і чим догодити, і тільки вираховує, чи варто.

Хороше душевне самопочуття, фізична справність роблять її терплячою, схильною до поступок: батьки загалом добрі; світ, якщо загалом, милий; життя, якщо не згадувати про дрібниці, чудове.

Цей етап, який можуть використати батьки, щоб приготувати себе і дитину до нових завдань у майбутньому, є періодом наївного спокою і безтурботного відпочинку.

— Допоміг миш'як чи залізо, хороша вчителька, ковзани, відпочинок на дачі, сповідь, материнські повчання.

Батьки і дитина обдурюють себе, що порозумілися, що подолали труднощі, аж раптом важлива, як ріст, але найменш опанована сучасною людиною функція розмноження раптово починає трагічно ускладнювати перебіг досі незавершеного особистого розвитку, каламутить душу і атакує тіло.

104

Знову намагання дізнатися істину, незначні полегшення в її розумінні, острах помилитися, що оволодів нею, у той час як маємо тільки тінь, кілька штрихів загального контуру.

Ані період збурень, ані період рівноваги не пояснюють явище, а є лише його популярними заголовками. Опановані таємниці викреслюємо, як об'єктивні математичні формули, інші, перед якими стоїмо безпорадно, відлякують нас і сердять. Пожежа, повінь, град — це катастрофи, але тільки якщо оцінювати завдану ними шкоду, і тому ми організо-

вуємо пожежників, будуємо загати, перестраховуємося, захищаємося. Ми пристосувалися до весен і осеней. З людиною боремося безуспішно, бо, не знаючи її, не уміємо гармонізувати життя з нею.

Сто днів до весни. Ще немає жодної травинки, жодної пташки. Але земля і коріння вже почули наказ весни, яка ховається в укритті, тремтить, вичікує, набирається сил — під снігом, у голих гілках, у морозному вихорі, щоб раптом вибухнути розквітом. Тільки поверхневе дослідження виявляє невідповідності у мінливій погоді березневого дня: там, у глибині, приховується те, що, логічно дозріваючи щогодини, накопичується і вишиковується, — ми лише не відокремлюємо залізного закону астрономічного року від його випадкових, скороминущих перехрещень із законом менш відомим чи незнаним взагалі.

Між періодами життя немає прикордонних стовпів, ми встановлюємо їх так, як розмальовуємо мапу світу різними кольорами, встановлюючи штучні кордони держав, змінюючи їх щокілька років.

— Він це переросте, це перехідний вік, це зміниться.

І ви, вихователь, із поблажливою посмішкою чекаєте, аж прийде на допомогу щасливий випадок.

Кожен дослідник любить свою роботу за муку пошуків і розкіш боротьби, але сумлінний

науковець ненавидить її через страх помилок, яких припускається, видимості, яку створює.

Кожна дитина переживає періоди старечої втоми і п'янкої повноти життєвої активності, але це не означає, що потрібно миритися й захищати, не означає, що потрібно боротися і гартувати. Серце не встигає за ростом, отож треба дати йому спочинок, а може, спонукати його до активної діяльності, щоб зміцніло, виростило? Цю проблему можна розв'язати тільки в конкретному випадку і в конкретну мить, однак потрібно, щоб ми здобули довіру дитини, а вона за-слуговує на довіру.

А передусім потрібно, щоб наука знала.



105

Треба піддати генеральній ревізії те все, що нині приписуємо періоду дозрівання, з яким ми поважно рахуємося, і це правильно, але чи не перебільшено, однобічно, а головне, чи враховуємо всі його чинники? Хіба пізнання попередніх етапів розвитку не дозволило б об'єктивно придивитися до того нового, але одного з багатьох періодів неврівноваженості, з ознаками, подібними до попередніх, позбавивши його нездорової утаємниченості винятковості? Хіба не вбрали ми дещо штуч-

но молодь, що дозріває, у таку саму уніформу неврівноваженості й збудливості, як дітей — в уніформу спокою і безтурботності, чи не нав'язуємо їй свої припущення? Хіба наша безпорадність не впливає на несамотивіть процесу? Чи не забагато ми розмірковуємо про пробуджене життя, світанок, весну й поривання, маючи замало фактичних даних?

Що переважає: явище загального бурхливого росту чи лише розвиток окремих органів? Що залежить від змін у кровоносній системі, серці й судинах, від ослабленого чи якісно зміненого окислювання тканин мозку і їхнього живлення, що залежить від розвитку залоз?

Якщо певні явища викликають паніку серед молоді, болісно вражаючи, збираючи багатий врожай жертв, ламаючи шереги і вносячи в них знищення, це не тому, що так повинно бути. Але тому, що так відбувається у сьогоднішніх соціальних умовах, що все навколо сприяє саме такому перебігу цього відтинку життєвого циклу.

Утомлений солдат легко піддається паніці; легше — коли недовірливо дивиться на тих, хто його веде, підозрюючи зраду або зауважуючи нерішучість керівників; ще легше — коли його охоплює неспокій, незнання, де він є, що попереду, що з боків і за ним; найлегше — коли атака починається несподівано.



Самотність сприяє паніці — згуртована колона, плече до плеча, збільшує спокійну відвагу.

Молодь, утомлена ростом і самотня, без розумного керівництва, заблукана у лабіринті життєвих проблем, раптом нашттовхується на ворога, маючи перебільшене уявлення про його нищівну міць, не відаючи, звідки він взявся, як сховатися й оборонятися.

Ще одне питання.

Чи не плутаємо патології періоду дозрівання з фізіологією, чи наші погляди не сформували лікарі, що спостерігають лише *maturitas difficilis* — важке, нетипове дозрівання? Чи не повторюємо ми помилок сторічної давнини, коли всі несподівані симптоми у дитини до трьох років приписували прорізуванню зубок? Що залишилося від легенди про «зубки», за сто років залишиться від легенди про «статеве дозрівання».

106

Дослідження Фройдом сексуального життя дітей заплямували дитинство. Та чи не очистили водночас молодь? Розповсюдження улюбленої ілюзії про непорочну чистоту дитини поширило іншу болісну оману: що раптово «прокинеться в ній тварина і кине її в болото». Я навів тут цей поширений вираз, щоб

сильніше підкреслити, яким фатальним є наш погляд на еволюцію потягу, пов'язаного з життям так само, як ріст.

Імла розпорошених почуттів, яким тільки свідомо або й несвідомо розбещеність передчасно надає форми, — це не пляма, ні, не пляма; невиразне спочатку «щось» повільно, протягом років щоразу виразніше забарвлює почуття обох статей — аж до хвили, коли в мить дозрівання статевого потягу і повної зрілості органів наступить зачаття нової живої істоти, наступника шереди поколінь.

Статева зрілість: організм готовий, без шкоди для власного здоров'я, дати здорового нащадка.

Зрілість статевих органів: виразно сформоване бажання нормального поєднання з представником іншої статі.

У молоді чоловічої статі статеве життя починається інколи раніше, ніж визріє бажання, у дівчат — складніше, залежно від заміжжя чи гвалту.

Важка проблема, але тим незрозумілішою є безтурботність, що дитина нічого не знає, і страх, коли про щось здогадується.

Чи не тому ми щоразу грубо відштовхуємо її, якщо питання стосується забороненої теми, щоб, залякана, у майбутньому не наважилася звертатися, коли почне не тільки передчувати, але й відчувати?

Кохання. Мистецтво взяло його в оренду, причепило крила і накинуло на нього гамівну сорочку, то вклякало перед ним, то било по писку, садовило на троні і наказувало на розі вулиці зваблювати перехожих, здійснювало сотні нісенітниць обоження і зганьблення. А голомоза наука, заклавши на носа окуляри, тоді визнавала його гідним уваги, коли могла досліджувати його гнійники. Фізіологія кохання має тільки одnobічне: «служить для збереження виду». Цього трохи замало, це надто вбого. Астрономія знає більше, ніж те, що сонце світить і гріє.

І сталося так, що кохання вважають назагал брудним і непостійним і завжди підозрілим і смішним. На повагу заслуговує тільки прив'язаність, яка завжди приходить після спільно народженої дитини.

Отже, сміємося, коли шестирічний малюк віддає дівчинці половинку тістечка; сміємося, коли дівчинка пече раків у відповідь на уклін учня. Сміємося, коли ловимо школяра на тому, що задивляється на її фотографію; сміємося, що зривається з місця, щоб відчинити двері репетитору.

Але насуплюємося, коли він і вона якимось надто тихо граються або, борюкаючись, зади-

хано падають на землю. Лютуємо, коли кохання дочки чи сина перешкоджає нашим намірам.

Сміємося, бо далеко, бурмосимося, коли наближається, обурюємося, коли руйнує наші плани. Завдаємо болю дітям насмішками й підозрами, паплюжимо почуття, яке не приносить зиску.

Отож ховаються, але кохають.

Він кохає її, бо вона не така дурнувата гуска, як усі інші, бо весела, бо не свариться, бо в неї розпущене волосся, бо в неї немає батька, бо якась вона дуже мила.

Вона кохає його, бо він не такий, як інші хлопці, бо не лобуряка, бо смішний, бо в нього сяють очі, гарне ім'я, бо він якийсь дуже милий.

Ховаються і кохають.

Він кохає її, бо подібна до ангела з ікони у бічному вітварі, бо вона чиста, а він навмисне ходив на одну вулицю, щоб побачити «таку» біля брами.

Вона кохає його, бо згодився б одружитися за однієї умови: ніколи не роздягатися у тій самій кімнаті, двічі на рік цілував би їй руку і тільки один раз по-справжньому.

Вони пізнають усі почуття кохання, окрім єдиного, груба підозра щодо якого лунає в жорстокому:

— Замість того щоб романси крутити, краще б... Замість собі коханням голову забивати, було б краще...

Для чого їх вистежили й пильнують?

Хіба погано, що кохає? Навіть не кохає, а просто дуже любить. Чи більше за батьків? Можливо, саме це гріх?

А якби хтось мав померти? Боже, адже я прошу про здоров'я для всіх.

Кохання в період дозрівання не є нічим новим. Одні кохають ще дітьми, другі вже в дитячому віці насміхаються з кохання.

— Вона твоя подружка, вона тобі вже показала?

І хлопець, прагнучи довести, що не має подружки, навмисне підставляє їй підніжку чи боляче тягне за косу.

Вибиваючи з голови передчасне кохання, чи не вбиваємо ми в голови передчасну розпусту?

## 108

Період дозрівання, ніби всі попередні періоди теж не були поступовим дозріванням, деколи повільнішим, деколи швидшим.

Придивімося до кривої ваги і зрозуміємо втому, незграбність, лінощі, півсонну мрійливість, ефірні півтони, блідість, сонливість, брак волі, вередливість, нерішучість, характерну для цього віку, скажімо, великої «неврівноваженості», щоб відрізнити його від попередніх періодів.

Ріст — це праця, важка праця організму, а умови життя не жертвують їй жодної шкільної години, жодного фабричного дня. А як часто цей період нагадує стан хвороби, позаяк передчасний, позаяк надто раптовий, позаяк відхиляється від норми...

Перші місячні для дівчинки — це трагедія, бо її навчено боятися виду крові. Розвиток грудей її засмучує, бо її навчено соромитися своєї статі, а груди демаскують її — усі побачать, що вона дівчина.

Хлопець, який фізіологічно переживає те саме, психічно реагує інакше. Він нетерпляче чекає першого пушка вусів, тому що йому це дещо обіцяє, і якщо соромиться свого ламкого голосу і обвітраних рук, то тільки тому, що не готовий, що мусить ще почекати.

Хіба ви не помічали заздрості і ворожості упосліджених дівчат до привілейованих хлопців? Так, раніше, коли її карали, вона відчувала хоча б тінь провини, а зараз — хіба її вина, що вона не хлопець?

Дівчата починають змінюватися раніше і радісно проголошують цей свій єдиний привілей:

— Я вже майже доросла, а ти ще шмаркач. За три роки можу вийти заміж, а ти все ще сидітимеш над книжками.

Улюблений товариш дитячих ігор відповідає зневажливою посмішкою:

— Вийдеш заміж, але чи хтось тебе візьме? Я й без одруження матиму права.

Вона раніше досягає для кохання, він — для коханки; вона — до заміжжя, він — до шинку; вона — до материнства, він — до злягання із самицею. «Наче мухи, — пише Купрін, — що на секунду зліпилися на віконній рамі, а потім із дурнуватим подивом пошкрябали себе лапкою по потилиці і розлетілися назавжди»<sup>1</sup>.

Давня ворожість двох статей зараз набуває нового забарвлення, щоб невдовзі знову змінити обличчя, коли вона вислизає, а він полює на неї, щоб зміцнитися у ворожому ставленні до дружини, яка є для нього тягарем, відбирає привілеї, отримуючи їх сама.

109

Давня приховувана ворожість до оточення дорослих набуває фатального забарвлення.

Поширене явище: дитина завинила, розбила шибку. Мусить почуватися винною. Слушно сварячи її, рідше бачимо каяття, ніж бунт, гнів набурмосеного обличчя, зиркання спідлоба. Дитина хоче, щоб вихователь виявив доброзичливість саме тоді, коли вона завинила, коли погано повелася, коли її спіткала неприємність. Розбите скло, розлите чорнило,

---

<sup>1</sup> Скорочена цитата з повісті «Яма» російського письменника Олександра Купріна (1870—1938).

подерте вбрання — це невдала дія, вчинена попри осторогу. А як дорослі, втративши кошти у погано прорахованій оборудці, сприймають претензії, гнів і осуд?

Ця ворожість до суворих і безжальних панів існує тоді, коли дитина вважає дорослих вищими за себе створіннями і раптом ловить їх на гарячому.

— Ага, отже так, отже це і є ваша таємниця, отже приховували, і вам було чого соромитися.

Дитина і раніше чула це, лише не вірила, сумнівалася, не цікавилася цим. Зараз хоче довідатися, і є від кого дізнатися, ці знання необхідні їй для боротьби з ними, врешті, почувается причетною до цієї справи. Раніше було: «Цього не знаю, а це знаю напевно», зараз усе зрозуміло.

Отже, можна хотіти, але не мати дітей; отже, ось чому дівчина може народити дитину; отже, можна не народжувати, якщо не хочеться; отже, за гроші; отже, хвороби; отже, усі так чинять?

А вони живуть — і нічого, не соромляться.

Їхні посмішки, погляди, заборони, страхи, клопоти, недомовленості — усе незрозуміле колись зараз стає зрозумілим і вражає достовірністю.

— Отже, добре, розрахуймося.

Учителька польської стріляє очима в математика.

— Іди сюди, щось скажу тобі на вухо.



І сміх злостивого тріумфу, і підглядання крізь замкову шпарину, і малюнок палаючого серця на промокальному папері чи на дошці.

— Стара вичепурилася. Старий фліртує. Дядько бере за підборіддя і каже: «Це лише шмаркач».

— Ні, вже не шмаркач — «я знаю».

Вони усе ще вдають, іще намагаються брехати, отже, потрібно вистежувати, демаскувати брехунів, мститися за роки неволі, за вкрадене довір'я, вимушені пестощі, виманені зізнання, обмануту повагу.

Поважати? Ні, зневажати, знущатися, насміхатися. Боротися з ненависною залежністю.

— Я вже не дитина. Моя справа, що я думаю. Треба було мене не народжувати. Мама мені заздрить? Дорослі теж не святі.

Або прикидатися, що не знаєш, користуватися тим, що відверто не наважується сказати, і тільки несмішливим поглядом і півусміхом казати: «Я знаю», коли вуста промовляють:

«Не знаю, що в цьому поганого, не знаю, чого ви хочете».

110

Потрібно пам'ятати, що дитина недисциплінована і лиха не тому, що «знає», а тому,

що страждає. Спокійна вдоволеність поблажлива, тоді як підступна втома агресивна та дріб'язкова.

Помилкою було б вважати, що розуміти — означає уникати труднощів. Скільки разів вихователь, співчуваючи, мусить тлумити свої добрі почуття, мусить згладжувати вибрики дитини, аби виховати її відповідальність за вчинки, якої навіть у її думках немає. Тут ґрунтовна наукова підготовка, великий досвід і врівноваженість піддаються важким випробуванням.

— Я розумію і вибачаю, але люди, світ не вибачать.

На вулиці мушиш поводитися виховано, стримувати надто бурхливі вияви радості, не випускати на волю гнів, утримуватися від зауважень і оцінок, виказувати повагу старшим.

Це важко, непросто навіть за доброї волі та самоконтролю; а чи дитина має умови для безстороннього міркування у родинній оселі?

Юнакові шістнадцять, а батькам за сорок — вік хворобливих рефлексій, деколи останній протест власного життя, мить, коли баланс минулого виказує очевидний дефіцит.

— Що мені з цього життя? — каже дитина.

— А що я мав?

Передчуття каже, що і вона не виграє в лотереї життя, але ми вже програли, а вона ще має надію і через цю облудну надію рветься в майбутнє, не зауважуючи, не зважаючи на те, що ховає нас.

Чи пригадуєте ви хвилю, коли дитина будила вас на світанку белькотінням? Тоді ми платили їй за старання поцілунком. Так, за пряник ми отримували коштовність вдячного усміху. Черевички, чепчик, слинявчик — усе таке дешеве, миле, нове, потішне. А тепер все дороге, нищиться швидко, а натомість нічого, навіть доброго слова. Скільки зітре підшов у гонитві за ідеалом, як швидко виростає, не бажаючи вдягатися на виріст...

— Тримай на дрібні видатки...

Мусить розважатися, має свої маленькі потреби. Приймає гроші, наче послугу робить, наче милостиню від ворога бере.

На біль дитини батьки відповідають власним болем, необачні страждання батьків стають болем дітей. Якщо сутичка є такою сильною, наскільки б вона була сильнішою, якби дитина всупереч нашим бажанням, сама в самотніх зусиллях, повільно не приготувалася до того, що ми не всемогутні, не всезнаючі і не досконалі.

111

Якщо уважно придивитися не до колективної душі дітей цього віку, а до її складників, не до громади, а до особистості, знову побачимо дві полярно різні організації.

Побачимо дитину, яка тихенько квилалила у колисці, повільно здобувала віру у власну силу, без заперечень віддавала печиво, здалеку приглядалася до дітей, що бавилися в колі, а зараз бунтує і топить вночі свій біль у прихованих сльозах. Побачимо ту, яка синіла від крику, яку на хвилю не можна було залишити саму без остраху, видирала м'яч у однолітків, керувала: «Ну, хто бавиться, швидше беріться за руки», а нині підбиває усіх на непокору суспільству.

Я наполегливо шукав розв'язання болісної загадки того, чому в колективному житті як молоді, так і дорослих порядність так часто вимушена ховатися або потихеньку переконувати, у той час як пихатість галасливо заявляє про себе, тоді як доброта є синонімом глупоти чи немочі. Як часто обережний суспільний діяч і сумлінний політик, сам не знаючи чому, поступається, а міг би знайти підказку в словах Елленти: «Я не маю зухвалості відповідати на їхні концепції і злостивості, не вмію розмовляти і дискутувати з тими, хто має на все готову пащекувату відповідь альфонсів»<sup>1</sup>.

Що робити, аби в бродінні колективного організму змогли посісти рівноправні місця активні й пасивні, щоб у ньому вільно кружляли первістки усіх плідних сфер?

---

<sup>1</sup> Цезарій Еллента (1860—1935) — літературний і мистецький критик, письменник; джерело цитати не з'ясоване.

— Я цього не пробачаю. Уже знаю, що зроблю. Досить з мене цього доброго, — каже активна непокора.

— Краще лиши у спокої. Навіщо воно тобі? Можливо, тобі тільки здається.

Ці прості слова, вислови справжніх сумнівів чи щирої відмови, діють заспокійливо, мають більшу силу, аніж розроблена фразеологія тиранії, яку розвиваємо ми, дорослі, прагнучи поневолити дітей. Однолітка слухатися не соромно, але дозволити дорослому переконати тебе, а тим більше викликати емоції, означає дати себе обдурити, зізнатися у власній вбогості. На жаль, вони мають рацію, не довіряючи нам.

Але як, повторюю, захистити рефлексію від захланної амбітності, тихе вирішення проблеми від крикливої аргументації, як навчити відрізнити ідейність від умілої демагогії?

Дитина робить крок у життя, не в статеве життя, дозріває, але не дозріває статево.

Якщо розумієш, що жодної проблеми не здатен розв'язати самостійно, без їхньої участі, якщо розповіси усе, що тут сказано, по закінченні зборів почувеш:

— Ну, пасивні, йдемо додому.

— Не будь такий активний. По лобі дістанеш.

— Ти, догматичне середовище, шапку мою забрав...

Не думай, що вони наспіхаються, не кажи: «Не варто...»

Мрії.

Гра в Робінзона Крузо трансформувалася в мрію про подорожі, гра в розбійників — у мрію про пригоди.

І знову бракує життя, отож мрія — це втеча від нього. Недостатньо матеріалу для роздумів — з'являється його поетична форма. Нереалізовані почуття втілюються у мріях. Мрія — це програма життя. Якби ви вміли її читати, знали б, що мрії збуваються.

Якщо хлопчина-простолюдин мріє стати лікарем, а стає санітаром, він виконав свою життєву програму. Якщо він мріє про багатство, а вмирає на тапчані — це тільки на поверховий погляд розбита мрія: він мріяв не про кар'єру, а про розкіш марнотратства, мріяв впиватися шампанським, а надудлювався самогонкою, мріяв про салони, а гуляв у шинку, хотів жбурляти золотом, а розкидав мідяки. Мріяв стати священиком, а став учителем, ні, тільки сторожем, але став священиком як вихователь, священиком як сторож.

Мріяла стати грізною королевою, хіба ж не тероризує чоловіка й дітей, пошлюбивши дрібного чиновника? Мріяла стати улюбленою королевою — і хіба не царює у народній

школі? Мріяла стати славною королевою — і чи не здобула славу як незвичайна, виняткова швачка чи бухгалтерка?

Що підштовхує молодь до артистичної богеми? Одних — розбещеність. Інших — екзотичність, третіх — розмах, амбіції, кар'єра, і тільки один по-справжньому любить мистецтво, він єдиний із грона є справжнім митцем, він єдиний його не продасть, помре в бідності й забутті, але він мріяв про перемогу, а не про почесні й золото. Прочитайте «Творчість» Золя, життя логічніше, ніж здається.

Одна мріяла про монастир, опинилася в будинку розпусти, але залишилася сестрою милосердя, яка поза годинами праці доглядає хворих товаришок, зцілює їхні смутки та страждання. Інша хотіла розважатися і досконало розважається в притулку для хворих на рак, аж помираючий усміхнеться, слухаючи її балаканину, стежачи пригаслим поглядом за її радісною поstattю.

Злидні...

Учений *розмірковує* про них, досліджуючи, проектуючи, створюючи теорії і гіпотези, юнак *мріє*, що збудує лікарні, роздасть милостиню...

У мріях дітей присутній Ерос, але до певного часу в них немає Венери. Однобічна формула про те, що кохання — це різновид егоїзму, є шкідливою. Діти кохають осіб цієї самої статі, людей похилого віку, ніколи не бачених

людей, навіть тих, що не існують. Навіть пізнавши почуття бажання, ще тривалий час кохають ідеал, а не тіло.

Потреба боротьби, тиші, спілкування, праці, жертвності; бажання володіти, використувати, шукати; амбітність, пасивне наслідування — усе це знаходить вияв у мрії, незалежно від її форми.

Життя перетворює мрії на реальність, зі ста мрій юнака виліпить скульптуру реальності.

113

Перша стадія періоду дозрівання: знаю, але ще не відчуваю, відчуваю, але ще не вірю, суворо засуджую те, що природа чинить з іншими, страждаю, що й мені це загрожує, не маю певності, що уникну цього. Але за мною немає провини — зневажаючи їх, я тільки боюся за себе.

Друга стадія: уві сні, у півсні, у мрії, у запалі гри, попри опір, попри відразу усе частіше й виразніше виникає почуття, яке до болісного конфлікту з навколишнім світом докладає тягар конфлікту зі самим собою. Відіпхнута силою думка повертається, наче передвісник хвороби, наче перше тремтіння лихоманки. Існує інкубаційний період сексуальних відчуттів,



які дивують і непокоять, потім пробуджують тривогу і відчай.

Епідемія пошепки, із хихотінням розказаних таємниць згасає, пікантні подробиці втрачають чар, дитина вступає в період сповіді, поглиблюється дружба. Прекрасна дружба заблуканих у хащах життя сиріт, які клянуться, що будуть підтримувати одне одного, не залишать, не розлучаться в біді.

Дитина, сама нещаслива, вже не з завченими формулами і похмурим неспокоєм здивування, але з гарячим співчуттям ставиться до кожної біди, страждання, упослідженості. Надто зайнята та заклопотана собою, не може надто довго розчулюватися над іншими, але знайде час і сльози для звабленої дівчини, побитого малюка, закутого злочинця.

Кожне нове гасло, ідея і барвіста пишномовність знаходять у ній чуйного слухача і гарячого прихильника. Вона не читає, а ковтає книжки, як пияк, і молиться про диво! Дитячий Бог-казка, потім Бог-винуватець, праджерело усіх нещасть і бід, той, хто може, але не хоче, повертається в постаті Бога-великої таємниці, Бога-пробачення, Бога-розуму, що перевищує недолуге людське розуміння. Бог — тиха гавань в години урагану.

Раніше: «Якщо дорослі примушують молитися, очевидно, й молитва є брехнею, якщо женуть приятеля, видно, саме він покаже мені

шлях», бо як їм можна вірити? Нині по-іншому: ворожість поступається співчуттю. Слова «свинство» не вистачає: тут криється щось нескінченно складніше. Але що? Книжка тільки поверхово, на хвилю розвіює сумніви, одноліток сам слабкий і безпорадний. Є мить, коли дитину можна знову повернути, вона чекає, хоче вислухати.

Що їй розповісти? Тільки не про те, як запилюються квіти і як розмножується бегемот, і не про те, що онанізм шкодить. Дитина відчуває, що йдеться про щось важливіше, аніж чистота рук і простирадл, що тут зважуються її духовні аргументи, увесь сенс її життєвої відповідальності.

Ах, знову б стати цнотливою дитиною, яка вірить, довіряє, не думає.

Ах, стати б нарешті дорослим, утекти від «перехідного» віку, стати таким, як усі.

Монастир, тиша, побожні думки.

Ні, слава, героїчні вчинки.

Подорожі, зміна краєвидів і вражень.

Танці, розваги, море, гори.

Найкраща смерть, бо навіщо жити, навіщо мучитися?

Вихователь — залежно від того, що приготував на цю мить протягом довгої вервечки років, уважно приглядаючись до дитини, — може запропонувати їй програму того, як пізнати себе, як себе перемогти, яких зусиль докласти, як знайти власну дорогу у житті.

Буйне свавілля, безтурботний сміх, веселість молодості.

Так, радість від того, що разом, тріумф омріяної перемоги, недосвідчений вибух віри в те, що, попри реалії, перевернемо світ.

— Стільки нас, стільки молодих облич, стиснутих кулаків, стільки здорових ікл, не здамося.

Келишок чи кухоль розвіюють решту сумнівів.

Смерть старому світові, за нове життя, будьмо!

Не зауважують одного, який легко примруживши очі, підсміюється: «Телепні»; не бачать іншого, який сумними очима промовляє: «Бідолашні»; не бачать третього, який намагається використати момент і щось започаткувати, скласти якусь присягу, аби шляхетне піднесення не втонуло в оргії, не розвіялося в криках беззмістовно...

Часто колективні веселощі вважаємо надміром енергії, у той час як вони є лише проявом дратівливої знудьгованості, що, на мить переставши відчувати пута, перевтілюється в оманливу збудливість. Пригадай радість дитини у залізничному вагоні, дитини, яка не знає, куди і як далеко їхатиме: спочатку

начебто задоволена враженнями, згодом вередлива через їхній надмір і очікування того, що буде, закінчує веселий сміх гіркими слізьми.

Поясни, чому присутність дорослих «псує розвагу», сковує, вносить примус...

Урочистість, помпезність, серйозний настрій — дорослі так уміло розчулюються, так відповідають хвилі. А оці двоє глянуть одне одному у вічі і не можуть втриматися від насилу тамованих веселоців, штовхаючи одне одного ліктем, шепочучи на вухо саркастичні зауваження, збільшуючи ймовірність скандалу.

— Тільки пам'ятай, щоб не сміятися. Тільки не дивися на мене. Тільки не сміши мене.

А після урочистості:

— Який у неї був червоний ніс. Йому краватка перекрутилася. Вони трохи не розтанули. Покажи, у тебе так добре виходить.

І нескінченні оповіді про те, як це було смішно...

Ще одне:

— Вони думають, що мені весело. Нехай думають. Ще один доказ, що не розуміють нас...

Молодь працює охоче. Якись приготування, значні зусилля, дії з визначеною метою, коли потрібні спритні руки і винахідливі мізки. Тут молодь у своїй стихії, тут побачиш здорові веселоці і спокійне захоплення.

Планувати, вирішувати, виснажитися, виконати, сміятися з невдалих спроб і подолати їх труднощів.

115

Молодь шляхетна.

Якщо ви назвете відвагою те, що дитина безтурботно вихиляється з вікна четвертого поверху; якщо назвете добротою те, що дала кульгавому жебраку золотий годинник, що його мама залишила на столі; якщо назвете злочином те, що кинула в брата ножом і вибила йому око, — тоді погодьтеся і з тим, що молодь шляхетна, не маючи досвіду у величезній, як півжиття, царині праці для заробітку, суспільної ієрархії і законів життя у громаді.

Недосвідчені вважають, що можна виказувати доброзичливість або нехіть, повагу або зневажливість залежно від почуттів, які відчуваєш. Недосвідчені вважають, що можна добровільно нав'язувати і розривати стосунки, приймати або відкидати наявні форми, погоджуватися з узаконеними звичаями або ухилятися від них.

— Чхати, плювати, не переймаюся, хай собі говорять, не хочу — і крапка, а мені що до цього?

Заледве дихнули вільним киснем, вирвалися з-під батьківської влади, а тут нові пута — оп-ля!

Тому що хтось багатий чи ясновельможний, тому що хтось десь щось може подумати чи сказати?

Хто навчає молодь, які компроміси — це життєва необхідність, а яких можна уникнути і якою ціною, які спричиняють біль, але не призведуть до наклепів, які корумпують? Хто вказує межі, за якими неплювання на підлогу і невитирання носа об скатертину стає облудою, а не актом непристойної поведінки?

Ми казали дитині:

— Сміятимуться з тебе.

Зараз треба додати:

— І заморять голодом.

Кажете: ідеалізм молодості. Омана, що завжди можна переконати і все виправити.

І що ж ви робите з тією шляхетністю? Топите її з головою у власних дітях і люб'язно белькочете про ідеалізм, веселість безіменної «молоді», як раніше патякали про цнотливість, чар і кохання власних дітей. І знову виникає омана, що ідеал — це така сама хвороба, як свинка чи вітряна віспа, що це такий собі невинний обов'язок, як відвідини картинної галереї під час весільної подорожі.

Я був фарисом<sup>1</sup>, бачив Рубенса.

---

<sup>1</sup> Фарис (араб. вершник, войовник) — у романтизмі став уособленням прагнення до абсолютної свободи, самотності.

Шляхетність — це не ранкова імла, а пучок променів. Якщо ми цього ще не второпали, виховуймо принаймні порядних людей.

116

Щасливий автор, який, закінчуючи працю, усвідомлює, що висловив те, що знає сам, вичитав із книжок, переоцінив відносно до затверджених зразків. Віддаючи книжку до друку, він відчуває спокійне задоволення, що покликав до життя дозрілу, здатну до самостійного існування дитину. Трапляється інакше: автор не бачить читача, який прагне банальних повчань із готовими рецептами і вказівками щодо вжитку. Тоді процес творення є прислуханням до власних, неясних, недоведених, зненацька виниклих думок. Закінчення праці — холодний баланс, болісне пробудження зі сну.

Кожен розділ дивиться з докором, що покинув його незавершеним. Остання думка книжки — це не підсумок, ще й насміхається — усе, нічого більше?

Отже, додати щось? Це означало б розпочати спочатку, відкинути те, що знаєш, зіткнутися з новими питаннями, про існування яких заледве здогадуюсь, написати нову книжку, також незакінчену.

Дитина вносить в життя матері дивовижну пісню мовчання. Від кількості годин, які проводить поруч із нею, коли вона не вимагає, а живе, від думок, якими працює їй сповиває, залежить її наповненість, програма, сила, творчість — у тихому спогляданні дитини мати дозріває до натхнення, якого вимагає праця вихователя.

Черпай не з книжки, а з себе. Тоді кожна книжка стане несуттєвою цінністю, а моя — виконала завдання, якщо ти в цьому переконалася.

У мудрій самотності вдумливо спостерігай...



Популярне видання

*КОРЧАК Януш*

## **Як любити дитину**

Керівник проекту *В. В. Столяренко*  
Координатор проекту *К. В. Новак*  
Відповідальний за випуск *О. М. Пікалова*  
Редактор *К. В. Озерова*  
Художній редактор *Ю. О. Сорудейкіна*  
Технічний редактор *В. Г. Євлахов*  
Коректор *І. М. Крамаренко*

Підписано до друку 16.05.2016.  
Формат 70х90/32. Друк офсетний.  
Гарнітура «HeliosLight». Ум. друк. арк. 7,6.  
Наклад 10 000 пр. Зам. № .

Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля»  
Св. № ДК65 від 26.05.2000  
61140, Харків-140, просп. Гагаріна, 20а  
E-mail: [cop@bookclub.ua](mailto:cop@bookclub.ua)

Віддруковано з готових діалозитивів  
на ПП «ЮНІСОФТ»  
Свідоцтво ДК №3461 від 14.04.2009 р.  
[www.ttornado.com.ua](http://www.ttornado.com.ua)  
61036, м. Харків, вул. Морозова, 13Б